

ГУМАНІТАРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра філософії та соціології

В.М. Петрушов

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Конспект лекцій

Харків – 2011

Петрушов В.М. Релігієзнавство: Конспект лекцій. –
Харків: УкрДАЗТ, 2011. – 102 с.

Конспект лекцій підготовлено відповідно до програми навчальних курсів «Філософія» та «Релігієзнавство». Викладений матеріал є не лише складовою частиною обов'язкового нормативного курсу філософії, але й репрезентує основний зміст спецкурсу з релігієзнавства і слугує методичним підґрунтям для самостійного вивчення цієї філософської дисципліни.

Рекомендується студентам факультету економіки транспорту та студентам технічних спеціальностей, які вивчають нормативний курс філософії.

Бібліогр.: 36 назв.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри «Філософія та соціологія» 29 листопада 2010 р., протокол № 5.

Рецензент

д-р. філос. наук, проф. О.П. Гужва

В. М. Петрушов

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Відповідальний за випуск Петрушов В.М.

Редактор Решетилова В.В.

Підписано до друку 05.08.11 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 4,25. Тираж 100. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейербаха, 7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

**Українська державна академія залізничного транспорту
Гуманітарний факультет
Кафедра філософії та соціології**

**В. М. Петрушов
Релігієзнавство
Конспект лекцій**

Харків 2011

Петрушов В.М. Релігієзнавство: Конспект лекцій. – Харків: УкрДАЗТ, 2011. – 100 с.

Конспект лекцій підготовлено відповідно до програми навчальних курсів «Філософія» та «Релігієзнавство». Викладений матеріал є не лише складовою частиною обов'язкового нормативного курсу філософії, але й репрезентує основний зміст спецкурсу з релігієзнавства і слугує методичним підґрунтям для самостійного вивчення цієї філософської дисципліни.

Рекомендується студентам факультету економіки транспорту та студентам технічних спеціальностей, які вивчають нормативний курс філософії.

Бібліогр.: 36 назв.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри «Філософія та соціологія» 28 грудня 2010 р., протокол № 5.

Рецензент

д-р. філос. Наук, проф. О.П. Гужва

ЗМІСТ

Вступ	4
1 Предмет релігієзнавства	6
2 Релігія як соціальне явище	13
3 Сучасні релігії	20
4 Священні книги в історії релігій світу	39
5 Історичні форми критичного аналізу релігії	46
6 Конституційні гарантії та правове регулювання свободи совісті в Україні	48
7 Нові релігійні течії на теренах Української держави	53
Список літератури	101

ВСТУП

Навчальний курс «Релігієзнавство» у вищій школі – дуже важлива складова циклу гуманітарних дисциплін взагалі і загальнофілософської теорії зокрема. Філософська теорія розкриває духовний простір загальнолюдської культури, який

заповнений узагальнюючими формами знання про світ, людину, взаємини людини і світу, про сенс людського життя. Саме така теорія виокремлює теоретико-методологічні конструкти як опорні орієнтири життєдіяльності людини. Лише дві світоглядні дисципліни, згідно зі своєю специфікою, містять у собі здатність здійснювати інтелектуальний переворот у баченні студентами свого місця у світі – це філософія і релігієзнавство.

Студент, приступаючи до вивчення філософії і релігієзнавства, немов би відчиняє двері в бурхливий океан загальнолюдської культури і з необхідністю зіставляє свої особистісні, вже набуті світоглядні знання, з тими, які представлені у філософських вченнях та існуючих релігіях. А так як філософія оперує поняттями найвищого рівня узагальнення (на відміну, наприклад, від узагальнення у математиці, де узагальнюються лише кількісні відношення світу), мислення вступає в царину високої інтелектуальної напруги зіставлення, результатом якого може бути вибір нових життєстверджувальних орієнтирів, які спроможні змінювати вектор екзистенційних уподобань та світоглядних інтенцій студента. Це стосується також і релігієзнавства: коли перед студентом відкривається різноманіття релігій і т. ін. І хоча релігія абсолютизує образне мислення, вона теж узагальнює на рівні цього мислення суттєві характеристики світу і самої себе. Студент, як і в ситуації філософської напруги, зіставляє, вибирає. Філософія і релігія – це дві сторони світогляду. Одна сторона (філософія) з'єднує людину з внутрішньою основою світу опосередковано через систему раціонального теоретично обґрунтованого, понятійного знання (наприклад, матеріалізм, стверджуючи матеріальну основу світу, проголошує людину частиною матерії, не звертаючи уваги на емоційно-психологічну сторону ставлення людини до світу.) Але ж людина переживає, тобто сміється, радіє, любить та ін. Людство з необхідністю виробило способи поєднання з нескінченністю безпосередньо, такі як жертвоприношення, молитви та ін. Образне мислення, що домінує в релігії, обумовлює безпосереднє поєднання людини з внутрішньою вічною основою світу. Наприклад, образ Ісуса Христа у християнстві є запорукою того, що через нього людина отримує надію на безсмертя і цим самим нейтралізуються негативні емоції (страх) і відчуття відсутності сенсу свого існування. Тому релігієзнавство немовби заповнює прогалину, яка залишається

після вивчення філософії – розкриває релігію як спосіб духовного самовизначення людини у світі, як світогляд, що історично закріплює і абсолютизує міфологічне світорозуміння і задовольняє емоційно-психологічну потребу ствердження людиною свого буття.

Запропонована розробка окреслює методологічний каркас загальної структури курсу, акцентуючи увагу на тих аспектах змісту, які в методологічному плані найбільш важливі для пізнавального мислення студента. Необхідність вивчення курсу «Релігієзнавство» викликана не лише тим, що серед факторів національного духовного відродження релігійний фактор займає особливе місце. Ця необхідність детермінована також логікою становлення мислення студента в аспекті формування у нього цілісної світоглядної матриці. І хоча в курсі філософії немало виходів на аналіз релігії, як безпосередніх, так і опосередкованих, але саме вищеокреслене зумовлює виведення релігії у відносно самостійну методологічну площину, де її історичний аналіз поєднується з теоретичним дослідженням її будови, функцій, системи духовних цінностей.

У житті суспільства релігія постає універсальним духовним явищем, що об'єднує за допомогою догматів, духовних цінностей певні верстви населення в ієрархічно побудовані організації, в першу чергу церкви. Вивчати релігію доцільно і необхідно з наукової точки зору.

Наукове релігієзнавство є комплексом теоретичних та історичних поглядів на релігійну свідомість як форму свідомості суспільної на історичну природу релігії, закономірності її виникнення і розвитку. Релігієзнавчі знання складають методологічну основу вивчення релігійних явищ у їхньому зв'язку з релігійною практикою.

Запропонований конспект лекцій складений згідно з програмою навчального курсу релігієзнавства, яка розроблена кафедрою філософії та соціології і затверджена вченою радою академії.

1 ПРЕДМЕТ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

Релігієзнавство – це світоглядно-філософська наукова сфера знання, що досліджує релігію як соціальне явище, вивчає закономірності її розвитку. Воно виступає сукупністю дисциплін, які вивчають релігію.

Виникнувши у другій половині XIX ст., воно спиралося на накопичений на цей час історією, археологією, етнографією і лінгвістикою конкретний матеріал. За цей час релігієзнавство систематизувало величезний теоретичний і практичний матеріал, виробило свої методи дослідження. Сучасне релігієзнавство включає до себе такі складові:

- 1 філософія релігії;
- 2 соціологія релігії;
- 3 психологія релігії;
- 4 історія релігії.

Ці складові релігієзнавства в цілому реалізують теоретичний та історичний аспекти. Теоретичне релігієзнавство складається з філософських, соціологічних і психологічних аспектів. Теоретичне релігієзнавство вивчає історію виникнення і еволюцію окремих релігій та релігійних вірувань в їхньому взаємозв'язку.

Теоретико-методологічним ядром релігієзнавства виступає філософія релігії. Філософія релігії розглядає релігію як світогляд, дає визначення специфіки релігійної свідомості, детально розглядає релігійні вчення.

Для філософії релігії релігія постає об'єктом філософського знання, насамперед як соціокультурне явище. Досліджується не лише механізм виникнення релігії, а й процес її відображення у свідомості людини, особливості формування релігійних понять, символів і духовних цінностей. При цьому об'єктом філософського вивчення є не лише сама релігія, а й те соціальне та культурне середовище, що впливає на процес формування релігійних вірувань.

Соціологія релігії, ґрунтуючись на загальних положеннях філософії релігії, вивчає релігію як певну соціальну структуру, складову частину суспільства з властивими структурою, функціями, соціальними зв'язками. На соціологічному рівні релігія вивчається як соціальна підсистема, яка в межах конкретної суспільної системи виступає водночас і в ролі об'єкта зовнішніх впливів, і в ролі суб'єкта свого власного впливу на різні

соціальні інституції.

Соціологія релігії, базуючись на висвітленні цих питань, досліджує механізм функціонування і соціальної еволюції релігійних вірувань і вчень у різних соціальних середовищах, групах віруючих, аналізує особливості їхніх індивідуальних релігійних рис з тим, щоб визначити головні тенденції релігійної ситуації з урахуванням дій тих чи інших соціальних факторів.

Психологія релігії вивчає релігійну віру як феномен психологічного життя з відповідними емоціями, що спрямовані на сприйняття ідеї Бога і похідних від неї істин. Світ релігійної психології – це особливий внутрішній стан духовних цінностей людини. Він поєднує релігійні та нерелігійні цінності в складний емоційно-інтелектуальний комплекс світосприйняття. Релігійні почуття, настрої, типи містифікованого мислення складають досить чутливу динамічну первинну основу для виникнення і відтворення релігійних вірувань. Психологія релігії зосереджує увагу на внутрішніх психічних механізмах діяльності прихильників релігійних вірувань і культів, вивчає їхні духовні цінності та орієнтації, класифікує і систематизує найпоширеніші типи релігійно-психологічних рис поведінки віруючих. Вона є науковою дисципліною, яка за допомогою власних специфічних методів психологічного дослідження та псіходіагностування поглиблює відповідні галузі загальної та соціальної психології стосовно психіки людини та її діяльності у сфері релігійності.

Історія релігії вивчає історію виникнення і еволюцію окремих релігій та релігійних вірувань у їхньому взаємозв'язку, акцентує увагу на послідовності розвитку релігійних культів. Але цю різноманітність можна звести до певних концепцій, кожна з яких впливає із філософських та соціально-політичних поглядів того або іншого мислителя. Виходячи з теоретико-методологічних задач філософії релігії слід зазначити, що всі релігієзнавчі концепції дотримуються певного філософського принципу – матеріалістичного або ідеалістичного. Однак плюралістичність у поясненні релігії виражає той факт, що релігія є важливим інститутом суспільства, сферою загальнолюдської культури, світоглядом, вплив якого на вирішення соціально-гуманістичних і моральних питань в даний час зростає.

Найважливішими релігієзнавчими концепціями виступають: матеріалістична, об'єктивно-ідеалістична та споріднена з нею богословська, суб'єктивно-ідеалістична, натуралістична та соціологічна.

1.1 Матеріалістична концепція релігії

Представники **матеріалістичних концепцій** виходячи зі своїх світоглядних засад, заперечують онтологічне існування бога і намагаються пояснити існування релігії земними причинами: чи як результат помилки, омани або як результат незнання. Саме матеріалістична концепція принципово обґрунтовує атеїзм, заперечує існування бога.

Певним ступенем у розвитку матеріалістичних поглядів на релігію виступає марксистська концепція релігії. Марксизм підійшов до аналізу сутності релігії не лише з боку дослідження її внутрішніх закономірностей. Релігія досліджується у широкому контексті вивчення суспільства як складного соціального організму, що розвивається.

Для марксизму «усяка релігія є не що інше, як фантастичне відображення у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними у їх повсякденному житті, відображенням, у якому земні сили набувають форми неземних» (Ф. Енгельс).

Релігія відображає той аспект суспільного буття, де присутній момент залежності людей від умов їхнього життя, момент несвободи. Марксизм доводить, що неістинне відображення світу в релігійних віруваннях – це не лише незнання законів природи, а є відображенням певних соціальних умов життєдіяльності людини. Реальні сили, які панують над людьми, відображаються в релігійній свідомості у деформованому вигляді і виступають як сили неземні, надприродні. Цей момент у марксизмі складає поняття «*соціальні корені релігії*».

Окрім того, марксистська релігієзнавча концепція концентрує увагу на такому питанні: яким чином момент соціальної несвободи, який позначається терміном «соціальні корені релігії», усвідомлюється у системі релігійних поглядів?

Чітке усвідомлення цього питання дуже важливе, тому що фактично Існування релігії, процес її виникнення ґрунтується на усвідомленні людиною власного безсилля перед природними та соціальними силами. Тому людина змушена звертатися до надприродного з проханням допомоги та захисту у цієї потойбічної істоти.

Цей аспект марксистського дослідження отримав назву «гносеологічні корені релігії». Пояснюється він так. Людське пізнання складається з суб'єктивної форми пізнання та його об'єктивного змісту. У галузі пізнання світу виникає процес поширення як форми, так і змісту відображення об'єктивної реальності. Однак кожна нова форма пізнання є більш складним відображенням, яке все менше збігається з безпосередньо існуючим у полі зору пізнаючого суб'єкта матеріальним об'єктом. Тобто з розвитком пізнавальних здібностей людини й освоєнням природного та соціального середовища, а також з проникненням у глибини пізнавальних явищ мислення набуває рис абстрактного характеру. На ґрунті абстрактного мислення виникають розбіжності між людською думкою і реальністю. З точки зору марксизму цей момент розбіжностей складає основу виникнення релігійних поглядів, як і людського відображення дійсності. Поняття «Бог» і «дух» є не що інше, як наслідок відриву загальних понять від реальних предметів, які вони (поняття) позначають.

Релігія також виникає на певному рівні емоційної структури людської особистості. У зв'язку з цим марксистська концепція окреслює поняття «психологічні корені релігії». До них необхідно віднести негативні емоційні почуття індивіда – такі, як страх, відчай, горе, самотність. На ранніх етапах розвитку людського суспільства релігійні уявлення формуються в природних умовах і значною мірою під впливом прагнення людини зрозуміти оточуючий її світ, виходячи з уявлень про свою особисту природу. Тому первісна людина пояснює природу за аналогіями зі своїми практичними вчинками: неодушевлені об'єкти вона наділяє свідомістю, волею, приписуючи їм раціональну сутність.

Таким чином, марксистська концепція релігії фіксує соціальний, пізнавальний і психологічний аспекти розуміння релігії. Вона стверджує історичний характер існування релігії,

яка виникає в нерозвинутих умовах первісного суспільства і зникає з оволодінням людиною силами природи і подоланням антагоністичних суперечностей у стосунках між людьми в соціально-економічній та політичній сферах суспільства.

1.2 Об'єктивно-ідеалістична, богословська та суб'єктивно-ідеалістична концепції релігії

Вихідним принципом об'єктивно-ідеалістичної концепції є визнання існування надприродного джерела: «Бога», «абсолюта», «трансцендентного», «світового духа». Цей постулат поєднує теологів усіх основних християнських конфесій: католицизму, протестантизму, православ'я і філософів-ідеалістів, які формально знаходяться поза конфесійними межами. Сутність релігії виводиться з поняття Бога (ідеї). Людина – це «творіння боже», яке прагне до злиття з абсолютним (Богом). На ґрунті визнання надприродного джерела теологи й ідеалісти-філософи зводять питання про існування і сутність релігії до питання про існування і сутність Бога. Обґрунтування релігії з цих позицій переходить в обґрунтування буття Бога.

Суб'єктивно-ідеалістична концепція вивчає релігію як індивідуально-психологічний феномен, як певний стан людської свідомості та людських переживань. Найбільш послідовно така точка зору проводилась американським філософом, представником американського прагматизму У. Джемсом. Він доводив, що релігія є істиною по відношенню до індивіда, оскільки вона є «корисною» для нього. Корисність релігії У. Джемс вбачав у тому, що вона нейтралізує психологічні конфлікти, перетворює негативні емоції у позитивні. На цій підставі релігійний досвід індивіда ототожнювався з науковим досвідом. Кожний індивід, виходячи з власних почуттів, вибирає той чи інший світогляд. Тому світогляд людини визначається її емоційним світом. Таким чином, У. Джемс дійшов висновку, що основою релігії є почуття, а релігію необхідно визнати як породження людської свідомості, результат суб'єктивних переживань людини. Але послідовне ствердження суб'єктивістської точки зору на релігію призводить до

руйнування релігійної ідеології. Тому сучасна західна філософія релігії прагне подолати крайнощі суб'єктивізму, а саме – прагне обґрунтувати єдність суб'єктивного ідеалізму з теологією. Суб'єктивно-ідеалістична концепція релігії розглядає людську свідомість як особливу духовну сутність, що сама виробляє релігійні ідеї та уявлення, але не дає відповіді на головне питання: звідки виникає зміст індивідуальної свідомості.

1.3 Натуралістична концепція релігії

Згідно з цією концепцією, релігія породжується внутрішніми потребами людського організму, його фізіологічними процесами. У такій інтерпретації релігія стає атрибутом біологічної природи людини. Одним з відомих представників такої концепції є З. Фрейд. Суспільні явища, культура розглядаються ним як система заборон, за допомогою яких суспільство стримує ворожі йому сексуальні потяги людини (лібідо). Завдяки культурним нормам поведінки природні інстинкти і потяги людини або зміщуються у сферу безсвідомого, або «сублімуються», тобто перетворюються на форми соціальної творчості, до яких З. Фрейд відносив і релігію. Таємницю виникнення тотемізму він вбачав у перенесенні первісною людиною свого подвійного ставлення до батька, зумовленого так званим едиповим комплексом, на «замісника» батька – тотема. Це розуміння З. Фрейд переносить на сучасне суспільство. Релігійні уявлення – це ілюзії, що випливають з бажань людини. Релігія визначається як загальнолюдський *«нав'язливий невроз»*. Якщо першим «замісником» батька був тотем, то у сучасному суспільстві таким «замісником» стає Бог. Таким чином, З. Фрейд прагне пояснити релігію на рівні окремої людини з її імпульсами та нахилами. Невроз як стан окремої людини переноситься на все суспільство.

1.4 Соціологічна концепція релігії

Найпоширенішою соціологічною концепцією релігії є

концепція Е. Дюркгейма. На його думку, розуміння людської природи принципово неможливе без вивчення суспільства, в якому діє людина. Інтегративною основою суспільства він визначає суспільну свідомість – загальні вірування, почуття, цінності, норми. За Е. Дюркгеймом, послаблення загальних вірувань і почуттів призводить до послаблення соціальних зв'язків між людьми і у перспективі загрожує дезінтеграцією суспільства, його розпадом.

Релігія у Е. Дюркгейма – це соціальне явище. Однак релігія ототожнюється з суспільною свідомістю взагалі. Для Е. Дюркгейма релігійними є всі колективні, суспільні уявлення і вірування, якщо вони мають обов'язковий для всіх членів суспільства характер і підпорядковують собі діяльність індивіда.

У даній концепції в релігійних уявленнях та ритуалах персоніфікуються та символізуються всі соціальні явища. Для Е. Дюркгейма релігійної віри, як головної ознаки релігії, не існує. Він фактично ототожнює форми релігійної і нерелігійної свідомості, а з іншого боку, релігійна свідомість ототожнюється з суспільною свідомістю взагалі. Е. Дюркгейм доходить висновку, що релігія є необхідний елемент у кожному суспільстві.

2 РЕЛІГІЯ ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Слово «релігія» походить від латинського «релігіо» і означає зв'язок. Для богословів релігія – це все що зв'язує людину з божественною істотою.

Релігієзнавство виходить з того, що релігія – складне соціальне і культурне явище. Вона є найдавнішою формою суспільної свідомості, яка відображає дійсність в образах, міфах і стверджує віру в їхню реальність.

Релігія претендує на універсальне відображення дійсності. Вона виступає світоглядом. Сутнісною особливістю релігії є те, що вона є фантастичною формою відображення дійсності. *Головною ознакою будь-якої релігії є віра у надприродне. До віри*

у надприродне слід віднести уявлення про потойбічні сили у вигляді божеств, ангелів, чортів тощо.

Релігійна віра у надприродне характеризується певними особливостями: 1) вона передбачає не просто наявність у свідомості уявлень про надприродне, а віру в реальне існування надприродного; 2) релігійна віра обов'язково передбачає емоційне ставлення до надприродного; 3) віра в надприродне включає переконаність в існуванні особливих двобічних відносин між ним і людиною. Віруючий переконаний в тому, що надприродне не тільки існує, а й може вплинути на його життя, долю, і що за допомогою певних дій людина в свою чергу може вплинути на надприродне, задобрити його, вимолити прощення, викликати доброзичливе ставлення тощо.

Релігія виникла у свідомості людей під впливом умов суспільного життя, труднощів пізнавального процесу, емоційного ставлення людини до дійсності. Ця сукупність причин і умов і створює необхідність і можливість виникнення та відтворення релігійного відображення дійсності.

На світанку народження суспільства людина відображала дійсність у міфах-оповіданнях про богів, героїв, демонів, духів тощо. У цих творах, які передавалися з поколінь у покоління, відбивалися фантастичні уявлення людей докласового і ранньокласового суспільства про світ, природу, буття. Міфи, фольклор, загальноновизнані звичаї та норми поведінки людей стали основними джерелами, з яких почалася релігія.

Сучасною наукою доведено, що перші релігійні уявлення в сучасному розумінні склалися у верхньому палеоліті приблизно 40-20 тис. рр до н. е., коли жили кроманьйонці. На підставі чого робиться такий висновок? В результаті вивчення і аналізу поховань і наскельних малюнків. Саме поховання кроманьйонців свідчить про наявність у них уявлень про інший невидимий світ, адже вождя ховають разом із дружиною, зброєю, їжею. Таких поховань у неандертальців не виявлено. Виникнувши у вказаний період, уявлення про надприродне закріплюються вірою, бо воно не може перевіритися. Віра у надприродне виявляє себе у різних формах, які зумовлені, мабуть, в першу чергу географічними умовами проживання. Ці первісні форми релігії є і формами

культури – вони цементують та організують суспільство, витупають духовною матрицею, яка зумовлює існування і розвиток людських ареалів.

У вирішенні питання про походження релігії релігієзнавство спирається на цілу низку галузей наукового знання, серед яких чи не найголовнішою виступає палеоантропология. Саме походження і розвиток людини, її свідомості є ключем для розуміння проблеми виникнення релігії. На сьогодні існують дві найбільш поширені концепції походження людини: 1) еволюціоністська, згідно з якою людина виникає внаслідок тривалого розвитку органічного життя на Землі. Ця концепція була чітко сформована Ч. Дарвіном в його праці «Походження видів», яка вийшла в світ у 1859 році. На цю концепцію спирається і марксистська теорія походження людини; 2) креаціоністська (від латинської «creatio» – «творення»). Згідно з цією концепцією, виникнення людини та її свідомості є результатом творчого акту. Слід розрізняти в цьому аспекті креаціонізм релігійний, наприклад, іудео-християнсько-ісламська ідея творення Богом людини із праху земного і вдихання в неї живої душі, та креаціонізм світоглядний, який представлений різними гіпотетичними теоріями про походження нашого життя від більш високої форми розуму, від якогось різновиду приматів та ін. Це дуже цікаві теорії, в основному представлені науковою фантастикою, але їм, на жаль, поки що не має практичного підтвердження.

До ранніх форм релігії відносяться: *фетишизм, тотемізм, магія, анімізм.*

Фетишизм – віра в надприродні властивості реальних предметів. Фетишем міг стати будь-який предмет: камінь, дерево... Пізніше людина почала виготовляти фетиші у вигляді дерев'яних фігурок або кам'яних ідолів. Чи проявляється фетишизм у сучасних розвинутих релігіях як активний елемент, чи просто виступає рудиментом свідомості первісних епох? Так, проявляється і виконує певну функцію закріплення віри у надприродне. Наприклад, поклоніння хресту, іконам, мощам у католиків і православних.

Тотемізм – віра в існування надприродного зв'язку між

групою людей і певним видом тварин або рослин. Тотемізм проявляється у православ'ї і католицизмі як причастя до тіла і крові Христа, заборонена та тріфна дозволена їжа в іудаїзмі.

Магія – сукупність уявлень і дій, пов'язаних з вірою у можливість впливати на об'єкти дійсності надприродним шляхом, тобто певних символічних дій, заклинань. Наприклад, в християнстві магія проявляється під час молитви про дощ та урожай, таїнство елеєосвячення (соборування) та ін.

Анімізм – це віра в духовні сутності, які міняються в предметах або існують окремо від них. Анімістичні вірування виростили з притаманного первісним людям прагнення до уособлення, до одушевлення докільця. Первісна людина розглядала природу як дещо подібне собі. Звідси виникла впевненість, що всі предмети і явища, окрім видимої, мають невидиму, духовну природу. Анімізм виявляє себе у вірі в душу, ангелів (християнство, іслам).

У період переходу до класового суспільства формуються племінні релігії, головну роль в яких відіграють культ племінного вождя та культ духів предків. Виникає *політеїзм* (багатобожжя) як ідеологічне відображення родоплемінних союзів. Складається інститут жерців – професійних священнослужителів.

Окрім цих названих форм релігій, історія людства на ранніх етапах наповнена різноманітними астральними землеробськими культурами та ін.

На етапі виникнення держав складаються політеїстичні *національно-державні релігії*. Виникає пантеон богів, уособлюючи різноманітні явища природи і види людської діяльності, різні сторони суспільного, духовного й особистого життя людей. Класичним взірцем багатобожжя є давньогрецька релігія. Наші пращури до прийняття християнства також дотримувалися політеїстичних вірувань.

В умовах східних деспотій виникає *монотеїзм* (релігія єдиногобожжя). Виник він внаслідок утворення централізованих рабовласницьких держав. Держава з єдиним царем потребувала і релігії з єдиним Богом, який уособлював дії даного правителя.

Поворотним пунктом в історії релігії стало виникнення *світових релігій: буддизму, християнства та ісламу*. Головною

особливістю світових релігій, що дозволило їм подолати національні і державні кордони, є їхній космополітизм. Світові релігії звернені до всіх народів незалежно від національності. Вони спростили культ, відмовилися від специфічної національної обрядності, пропагують загальну рівність перед Богом, переносять на небо здійснення соціальної справедливості. Космополітичний характер буддизму, християнства та ісламу сприяв їхньому поширенню по всій земній кулі.

Релігія, як вже зазначалося, – складне суспільне явище. Вона не зводиться лише до фантастичних поглядів і уявлень. Релігія – це й почуття, і сукупність певних обрядів, свят, ритуальних церковних церемоній та культових заборон. Вона являє собою кодекс моралі і права. З нею пов'язане існування культових споруд і численних предметів ритуалу. Релігія має свої організації і об'єднання, навчальні духовні заклади, служителів культу.

Кожне з явищ, що відноситься до поняття релігії, має свою специфіку, відіграє відповідну роль у житті віруючого і релігійної громади. Одним з них належить провідне місце в релігійному комплексі, інші стоять на другому плані, а деякі виявляються зовсім не обов'язковими за певних умов або в тих чи інших релігійних течіях. Але якщо проаналізувати минуле і сучасне релігії, то неважко переконатися в тому, що всі вони неминуче мають щось спільне між собою, щось таке, без чого релігії не може бути. Це спільне для всіх різноманітних релігій прийнято називати *елементами релігій*. Саме соціологія релігії вибудовує розуміння релігії як соціальної підсистеми, в якій виділяють такі елементи релігії, як *свідомість, культ і організації*.

Релігійна свідомість включає два взаємопов'язаних і водночас відносно самостійних рівні: *релігійні психологію та ідеологію*.

Релігійна психологія – це сукупність властивих масі віруючих уявлень, почуттів, настроїв, звичок, традицій, пов'язаних із певною системою релігійних ідей.

Релігійна ідеологія – це більш чи менш струнка система ідей, розробленням та пропагандою яких займаються релігійні організації, професійні богослови та служителі культу.

В історичному аспекті релігійні психологія та ідеологія

стають сходинками розвитку релігії.

Релігійна ідеологія в сучасних релігіях включає до себе *теологію, або богослов'я, богословські концепції економіки, політики, права, мистецтва, релігійну філософію тощо.* Найважливішою частиною релігійної ідеології є *теологія*. Вона формулює «докази» ідеї Бога, дає систематизований виклад релігійних поглядів на світ, людину у світі, на сенс її буття. Джерелом ідеології кожної релігії є її «Святе письмо».

Релігійна ідеологія виступає у формі фантастичних уявлень про надприродний світ, настанов святих пророків і відіграє для широких мас віруючих роль популярної життєвої філософії.

Суттєвим елементом релігії є емоційне ставлення людей до створених їхньою уявою надприродних сил. Специфіка релігійних почуттів полягає в тому, що вони спрямовані не на реальні, а на вигадані ілюзорні об'єкти, на надприродне.

Невід'ємною частиною будь-якої релігії, її реалізації у сфері повсякденної фактичної діяльності є *культ* – сукупність символічних дій, за допомогою яких віруючий намагається вплинути на надприродні об'єкти. *До культу відносяться: обряди, ритуали, жертвоприношення, богослужіння, пости, молитви, а також матеріальні предмети, які при цьому використовуються: храми, священні книги, посуд, одяг.*

Конкретні форми реалізації релігійного культу в різних конфесіях неоднакові. Так, католицизм і православ'я зберігають вірність пишній театралізованій обрядності. Вони широко використовують мистецтво і живопис, скульптуру, музику, спів тощо. Обряди у протестантів мають більш скромний і суворий характер. Основу культу в ньому складають індивідуальні форми спілкування віруючого з Богом – молитви, покаяння, містичні одкровення. Релігія матеріалізується також у *релігійних організаціях – об'єднаннях послідовників тієї або іншої релігії, що виникають на основі спільності вірувань та обрядів.* Релігійні організації виконують широке коло функцій, головними з яких є задоволення релігійних потреб віруючих, регулювання культової діяльності, розроблення і пропаганда віровчення, забезпечення цілісності організації. Найпоширенішими релігійними організаціями є *церква і секта.*

Релігійні організації можуть виконувати і нерелігійні

функції (правові, політичні та ін.), що допомагає релігії зберігати свої позиції в соціальному і духовному житті суспільства.

Таким чином, релігійні уявлення, настрої, дії і організації становлять єдиний релігійний комплекс, усі елементи якого нерозривно пов'язані між собою, а також із конкретними умовами життя.

Наукова характеристика ролі релігії в людському суспільстві має на меті розкриття її функцій. Головною соціальною функцією релігії є функція *ілюзорно-компенсаторна*. Релігія для віруючого – насамперед компенсація усіх тягот його земного буття. У свідомості релігійної людини відбувається перетворення тяжкої дійсності у бачення картин райського буття, ідеального світу, де панують рівність і свобода.

Однією з важливих функцій релігії є функція *світоглядна*. Вона полягає в тому, що релігія намагається створити власну картину світу, власні соціально-гносеологічні схеми вдосконалення суспільного життя, визначити місце і роль людини в системі природи і суспільства.

Зміст релігійного світогляду – не божественний, а суспільний, незважаючи на його фантастичність.

Релігія виконує *регулятивну* функцію. Як будь-яка інша сфера духовної культури, вона створює певну систему норм і цінностей, специфіка яких полягає насамперед у збереженні й закріпленні віри у надприродне. Цьому завданню підпорядковані не тільки культові дії, а й сімейно-побутові стосунки, система традицій і звичок, адже вона асимілювала багато елементів загальнолюдської моралі.

За певних історичних умов релігія виконує *інтегративну* функцію, тобто функцію збереження і зміцнення існуючої соціальної системи. Такою, наприклад, була роль католицизму в феодальному суспільстві, православ'я у дореволюційній Росії. Однак у ряді випадків релігія може бути і прапором соціального протесту, як це було, наприклад, із середньовічними ересями та сектами, з протестантизмом, прихильники якого в епоху його зародження боролись проти феодальних порядків.

На рівні окремої релігійної організації релігія виконує *інтеграційну функцію*, згуртовуючи одновірців. Однак одночасно

релігія розділяє і протиставляє один одному послідовників різних релігій, що простежується в сучасному релігійному житті України.

Релігія також виконує *комунікативну функцію*, яка полягає в підтримуванні зв'язків між віруючими шляхом створення почуття віросповідної єдності під час релігійних дій, в особистому житті, сімейно-побутових відносинах, а також стосунках у межах різноманітних клерикальних організацій і навіть клерикальних політичних партій.

В умовах сучасного суспільства релігія виконує головним чином ілюзорно-компенсаторну функцію, адже, не будучи панівною формою масової свідомості, вона задовольняє лише особисті почуття віруючих.

Щодо світоглядної, регуляторної та комунікативної функцій релігії, то в силу збереження релігійних організацій їхні масштаби визначаються особливостями конфесійних течій і категоріями віруючих, на яких у свою чергу впливає реальна дійсність.

На рівні суспільства зникає інтеграційна функція релігії: вона об'єднує лише віруючих певної конфесії громади і втрачає роль провідного ідеального фактора, що покликаний зміцнювати суспільну систему.

Але роль релігії в суспільстві не можна оцінювати однозначно. І це підтверджується історією.

Однією з історичних місій релігії, що набуває в сучасному світі все більшої актуальності, є формування відчуття єдності людського роду, значущості неперехідних загальнолюдських моральних норм і цінностей. Однак релігія може бути виразником зовсім інших настроїв, зокрема фанатизму, непримиренності до людей іншої віри тощо.

Таким чином, релігія – явище багатопланове і багатозначне. Вона виникла як результат специфічних закономірностей розвитку суспільства, і саме суспільні процеси визначають в кінцевому підсумку її долю.

3 СУЧАСНІ РЕЛІГІЇ

Сучасні релігії є результатом складного і суперечливого розвитку людського суспільства і несуть в собі вантаж як минулого, так і сучасного.

За типом сучасні релігії дослідниками розділяються на *родоплемінні, національні, світові*, особливим типом можна назвати *нетрадиційні релігії, або неорелігії*.

Племінні релігії поширені в деяких районах Азії, Африки, Океанії, Австралії, Америки. У цих релігіях фіксуються особливості соціальної організації, економічної структури і духовного розвитку родоплемінних союзів. Племінні культури зберегли найбільш архаїчні форми сакралізації вождів, культ предків, тотемістичні, анімістичні уявлення, фетишизм, культ природи і т. ін.

Сакралізація вождів в решті-решт є фантастичним відображенням тієї дійсно значимої ролі, яку відіграють в союзі керівники племені. Вони виступають як уособлення влади, порядку, сили і могутності. Соціальна диференціація в племінній общині знаходить відображення в ієрархії духів, найважливіша ланка якої перетворюється в племінного бога. Основним критерієм у всіх сучасних племінних релігіях залишаються, як і раніше, інтереси родової общини. Впродовж століть відбирався, закріплювався той досвід, який найбільш відповідав умовам життя родоплемінного ладу, виникла певна система цінностей, норм поведінки, що засвоювалась з дитинства і ставала невід'ємною рисою первіснообщинного колективу (відданість клану, вміння підкорити особисті інтереси суспільним, кровна помста і т. ін.). Сучасні племінні релігії виконують соціальні і політичні функції: племінні вожді, що наділені надприродними властивостями, соціальні групи професійних служителів (жерці, шамани, чаклуни, віщуни) є опорою архаїчних форм життя.

Національні або локальні релігії найчастіше охоплюють якусь одну етнічну групу. Однак при певних умовах їх можуть сповідувати і особи іншої національності. Обрядовість сучасних національних релігій складна, має велику кількість ритуальних приписів, багато етнічних відбитків сприймаються як елементи не лише релігійної, але і національної традиції.

Кількість сучасних національних релігій велика, але програма обмежується розглядом головних з них: *індуїзм*,

синтоїзм, конфуціанство, даосизм, іудаїзм.

Індуїзм – одна з релігій, поширених у сучасній Індії. Сформувався індуїзм у IV-VI ст. н. е. на основі брахманізму – стародавньої релігії, яка пов'язана з поклонінням богу – творцю світу – Брахмі, із вірою в переселення душ, освяченням поділу суспільства на касты і вимогою дотримуватися дхарми – способу життя, начебто написаного кожній касті зверху. Об'єктами шанування в індуїзмі є, окрім Брахми, ще Вішну (охоронець всесвіту) і Шива (руйнівник), які складають індуїстську трійцю – Тримурті. Основи індуїстського віровчення і обрядності викладені у Ведах (санскрит – «священне знання»).

Одним з основних віросповідних принципів індуїзму є вчення про сансару (санскрит – «мандрування») – переродження, переселення душ із однієї тілесної оболонки (не лише людини, але і тварини чи рослини) в іншу у відповідності до закону карми (санскрит – «дія, обов'язок») – воздаяння, відплата. Мета цього вчення – виправдати кастовий поділ, примирити людину з її становищем в тому суспільстві і покласти на неї саму вину за тягарі життя, які пояснюють порушення дхарми, тобто вимог своєї касты.

Вищий сенс людського життя прихильники індуїзму вбачають у тому, щоб вийти зі стану перероджень і з'єднатися з Брахманом – своєю душею, абсолютом, що можливо лише за умови суворого дотримування дхарми.

В індуїзмі багато напрямків і течій. Найважливішими з них є *вішнуїзм*, що ґрунтується на особливому шануванні бога Вішну, і *шиваїзм*, що віддає перевагу богові Шиві.

У надрах індуїзму склалася йога (санскрит – «зв'язок») – релігійно-містичне вчення про очищення душі, звільнення її від поневолення тілом і злиття з божественним абсолютом. Деякі розділи йоги, наприклад хатха-йога, містять накопичені впродовж віків рекомендації в галузі медицини, психології та оздоровчої гімнастики.

У кінці XV на початку XVI ст. на ґрунті індуїзму виникає *сикхізм* (від слова «сикх» - «учень»), що згодом перетворився в самостійну релігію. Послідовники сикхізму живуть, головним чином, в індійському штаті Пенджаб. Спочатку сикхізм був

антифеодальним рухом, але незабаром став ідеологічною опорою феодальної держави сикхів. Сикхи брали активну участь у національно-визвольній боротьбі індійського народу. Однак в складі сикхської громади є сепаратисти, що ратують за перетворення штату Пенджаб у самостійну державу Халістан.

Синтоїзм (від японського «синто» – шлях богів) суто японська релігійна система. Вона виросла з родоплемінних культів періоду становлення в країні феодальних відносин (VI-VII ст. н. е.) і ґрунтується на вірі в те, що при народженні людина тимчасово сходить зі шляху богів, а після смерті повертається на нього.

У пантеоні синтоїстських богів головне місце займає сонячна богиня Аматерасу, яку шанують як родоначальницю імператорської династії і захисницю японської науки. Для синто характерно поклоніння імператору як богу.

Культ синто включає в себе різноманітні обряди і ритуали, що здійснюються головним чином у храмах. Дуже багато свят як загальних, так і місцевих, в тому числі і сімейно-шлюбних: день хлопчиків, день дівчаток і т. ін. Також цей культ обґрунтував мілітаристські претензії японської військової машини на домінуючу роль Японії у створенні зони процвітання у Південно-Східній Азії.

Тривалий час синтоїзм був державною релігією Японії. Але конституція 1947 року зрівняла його з іншими культурами, які сповідують японці.

Конфуціанство спочатку було філософсько-етичним вченням, розробленим у VI-V ст. до н. е. давньокитайським мислителем Конфуцієм. Лише на початку нашої ери воно перетворилось у релігію. Конфуцій був наділений надприродними характеристиками і став шануватися поряд з пращурами і природою. Таким же шануванням оточені його учні і послідовники. Однак більш всього конфуціанці поклоняються небу, яке вважається верховним божеством, і вірять в загробне життя.

У минулому конфуціанство оголошувало китайського імператора «сином неба» і вимагало поклонятися йому як богу. Обрядності в конфуціанстві приділяється дуже багато уваги.

Релігійні ритуали передбачені на всі випадки життя – від народження до поховання. Конфуціанство не визнає жерців – обряди здійснюють глави сімей і родів, а в минулому цим займались і державні чиновники.

Важливе місце у конфуціанстві відведено соціально-етичним проблемам, які трактуються у консервативному дусі. Воно оголосило соціальну нерівність боговстановленою, зажадало від кожної людини примирення зі своїм громадянським становищем, суворого дотримування законів і пануючих моральних принципів, збереження вірності старовинним звичаям, духу старовини. Приблизно те саме відбулося з **даосизмом**. Виникнувши в V-IV ст. до н. е. як філософське вчення з елементами матеріалізму і діалектики, він у II ст. н. е. перероджується в релігію. Поняття дао (дослівно – «шлях»), яке сформулював давньокитайський мислитель Лао Цзи, спочатку трактувалось як матеріальна першопричина світу – «мати всіх речей». Потім його стали тлумачити містично як якесь надприродне начало, що визначає розвиток природи і людини. Даосизм вимагає віри в багатьох богів і святих. Більшу роль у цій релігії відіграють жерці, що пропагують даоське віровчення, здійснюють богослужіння і контролюють поведінку віруючих, посвячують в чернецтво, що проповідує аскетизм. Даосизм за межі Китаю не вийшов.

Іудаїзм є національною релігією єврейського народу, в основі якої лежить шанування бога Яхве, який визнавався спочатку божеством давньоєврейського племені Іуди, а потім богом усіх євреїв. Ця релігія виникла у I-му тисячолітті до н. е. Її особливості: визнання єдиного бога Яхве, догмат про «боговибраність» єврейського народу, визнання священних книг непогрішिमими, віра в месію (спасителя) і загробне життя. З моменту виникнення іудаїзм був оголошений релігією «боговибраного» народу, що склав союз з богом Яхве. Ідея «боговибраності» порад з обтяжливою обрядністю не дозволила іудаїзму вийти за межі єврейської спільноти, навіть коли євреї були розсіяні по різних країнах.

Іудаїзму властивий месіанізм (віра в спасителя). Спочатку під месією розуміли реального царя – визволителя, а пізніше – містичного посланника бога, який повинен оновити світ,

ствердити рівність і загальну справедливість.

Початковий період іудаїзму – період його виникнення і становлення прийнято називати біблійним. Єврейські жерці стверджували, що Яхве відкрився «боговибраному народу» через Завіт, передав єврейському народу священне писання, яке євреї повинні зберігати. У книгах Завіту викладені релігійні космологічні погляди іудеїв, їх етнічні і правові норми, суспільні уявлення.

Другий період в історії іудаїзму має назву талмудичного. У роки римського панування з Палестини почалася масова еміграція євреїв. У 70-му році римські легіони зруйнували Єрусалимський храм і іудейська держава перестала існувати. Єврейське населення – діаспора (так називалася територія розселення стародавніх євреїв) – знаходилась у різних країнах. Залишившись без храму, єврейські громади почали збиратися для відправлення культу в синагогах (від грецького – «зібрання») читали священні книги Старого Завіту і коментували їх. З цих коментарів пізніше склали Талмуд. Талмуд вважається в іудаїзмі основним богословським джерелом. У ньому містяться закони кримінального і громадського характеру, моральні норми, тлумачення догматичних і канонічних правил, практичні поради з сімейного і приватного життя. Головна ідея Талмуду – напередвизначеність.

Іудейський культ містить велику кількість різних обрядів, свят, молитов, постів, приписів, обмежень, заборон. Достатньо сказати, що віруючому необхідно дотримуватись 365 заборон і 248 повелінь Талмуду.

Іудаїзм знаходиться в певному зв'язку з **сіонізмом**. Догмат іудаїзму про боговибраність єврейського народу використовується для релігійного обґрунтування націоналістичного руху – сіонізму, який пропагує зібрання євреїв в Ізраїлі, біля священної гори Сіон, на якій був колись споруджений Єрусалимський храм. Сіонізм – це офіційна ідеологія держави Ізраїль.

Світові релігії. Їх виникнення – це важлива віха в історії релігії. До них відносяться: *буддизм, християнство, іслам*. На відміну від національних релігій старовини, вони набули

міжнародного характеру. З появою світових релігій пов'язане виникнення релігійних уявлень про рівність усіх людей, що було чуже рабовласницькому ладові. Ці уявлення виявлялися в ідеї рівності одновірців перед богом, яка цілком уживалась з соціальною нерівністю людей.

Виникнення світових релігій – результат тривалого розвитку політичних і культурних контактів між різними країнами та народами. Етнічні і національні перепони, які властиві релігіям старовини, були замінені перепонами релігійними. Космополітичний характер буддизму, християнства і ісламу дозволив їм перейти національні кордони, розповсюдитися по земній кулі.

Кожна зі світових релігій складалася у конкретному історичному середовищі, в умовах певної культурно-історичної спільності народів. Цією обставиною пояснюється багато їх характерних особливостей.

Буддизм (санскрит – Будда – «просвітлений») – найстародавніша світова релігія, яка поширена переважно в Центральній, Південній і Південно-Східній Азії. Виникла у VI ст. до н. е. в Індії. У цей час там протікав процес розкладу родоплемінних відносин, виникнення класового поділу і формування держав.

У I ст. н. е. буддизм поділився на два напрямки: Хінаяна (вузький шлях спасіння) і Махаяна (широкий шлях спасіння), Хінаяна тісніше пов'язана з раннім буддизмом. Він визнає Будду людиною, яка знайшла шлях до спасіння. Основний наголос робиться на особистісному спасінні, досягнення якого вважається можливим лише шляхом відходу від світу, тобто прийняття чернецтва.

Махаяна визнає можливість спасіння не лише для ченців, але і для мирян, при цьому увага акцентується на необхідності врятувати інших, на активній проповідницькій діяльності і втручанні в різні сфери суспільного і державного життя. Будда у Махаяні був остаточно перетворений у божество, в честь якого стали споруджувати храми і здійснювати пишні обряди.

Один із різновидів буддизму поширений у Тибеті і

Монголії. Це *ламаїзм* (від тибетського – «лама» –вищий). Він сформувався у VII ст. на ґрунті махаяни, повністю сприйнявши її віровчення. Для ламаїзму характерне масове поширення чернецтва. Священною книгою буддизму є Трипітака (санскрит –«Три кошики»).

Центральне місце в буддизмі займає вчення про чотири святі істини:

- 1) жити – значить страждати;
- 2) причина страждань – бажання;
- 3) для звільнення від страждань треба звільнитись від бажань;
- 4) шлях звільнення від бажань – слідування вченню Будди.

Суворе дотримання цих істин приведе віруючого до головної мети його життя – нирвани (санскрит – «згасання, заспокоєння»). Нирвана мислиться буддистом як стан абсолютного спокою, тобто суворої віддаленості від життєвих уподобань, вічного блаженства в злитті з божеством.

Згідно з вченням буддизму, світ – це потік ідеальних частинок – дхарм, комбінація яких створює все існуюче, у тому числі і людину. Смерть означає розлад даної комбінації, звільнення дхарми для нових з'єднань. Якою буде комбінація дхарм у народженого – це визначається *кармою*, тобто сукупністю гріхів і чеснот, яка була досягнута в попередніх переродженнях – минулим втіленням.

Оскільки становище людини в суспільстві також визначається характером попередніх перетворень, то вона не повинна виражати незадоволення і претендувати на краще в порівнянні з тим, що їй дісталось. Єдине, що їй слід робити – це вести праведне життя, пропагувати ідеї буддизму і тим забезпечувати кращу комбінацію наступних перетворень, кінцева мета яких – досягнення нирвани, яка припиняє процес перетворення. Рай для буддиста мислиться як місце перебування душі, вільної від турбот, яка переживає блаженство від безпосереднього спілкування з божеством.

Християнство отримало свою назву від прізвиська Христа (грецьке Христос – «помазаник», «спаситель») за ім'ям Ісус, який для віруючих є головним об'єктом поклоніння, хоча трактують

вони цей образ по-різному. Це найбільш поширена світова релігія. Вона виникла в I ст. н. е. в східних провінціях римської імперії. Це був час гострої кризи рабовласницького ладу, який став гальмом соціального прогресу. Як і всі релігійні культури, християнство було створено людьми, які відчули потребу в новій релігії і усвідомили цю потребу. Джерела її виникнення корінілись в соціально-економічних умовах рабовласницького суспільного періоду занепаду і розкладу. Християнство не вільне від впливу попередніх релігій. Воно запозичило не лише релігійні, але й філософські уявлення багатьох народів Сходу.

До ідейних попередників християнства можна віднести, по-перше, міфологію різних східних релігій, по-друге, вульгаризовані філософські уявлення античного світу.

Серед східних релігійних систем найбільший вплив на християнство справив іудаїзм. Християнство зародилося в єврейському середовищі, як секта в іудаїзмі. Воно запозичило від іудаїзму зібрання священних книг, які ввійшли у священну книгу християн – Біблію як її перша частина під назвою Старий заповіт, зберігши незмінними єврейські уявлення про створення богом Всесвіту, рослинного і тваринного світу, людини і т. ін. Віра в прихід месії в іудаїзмі стала одним із джерел міфу про І. Христа. Для християнства світоглядна основа була в суспільній свідомості античності. Це, зокрема, ідеї:

александрійського філософа-містика, етнічного єврея, Філона, який пояснював хиби суспільного життя гріховною природою людини, закликаючи людей до покаяння і покори. Надії на майбутнє пов'язувались ним з Логосом-словом божим, що виступає посередником між богом і людьми. Філон зробив спробу виразити основні ідеї священних книг іудаїзму через поняття давньогрецької філософії;

римського філософа Сенеки, який проголосив обтяжливість земного буття, яке прирікає людину на непереривні страждання. Він стверджував, що щастя і рівність люди знайдуть лише в загробному світі.

Християнство, висунувши ідею про посередника, що добровільно приносить себе в жертву для спокутування гріхів людських, звертаючись до всіх народів незалежно від їх етнічної приналежності, протиставило себе всім національним релігіям і стало світовою релігією.

Священною книгою християн є Біблія, яка, окрім Старого Завіту включає до себе і Новий Завіт як суто християнське зібрання книг.

Основні положення християнського віровчення (догмати) склалися упродовж віків. Вони виведені з Біблії, а також постанов християнських вселенських соборів і праць найбільш авторитетних церковних діячів – так званих отців церкви.

Суть цього вірування коротко викладена в 12 пунктах (членах) Символу віри, прийнятого на перших двох вселенських соборах: Нікейському (325 р.) та Константинопольському (381 р.). Згідно з символом віри, християни зобов'язані вірити в єдиного Бога, що виступає в трьох особах: Бога-отця, Бога-сина, Бога-духа («свята трійця»). Бог-отець розглядається як творець світу видимого (природа і людина) і невидимого (ангели). Богом-сином вважається І. Христос, Бог-дух святий визнаний у православ'ї таким, що виходить від Бога-отця (в католицизмі – і від сина).

Важливим положенням християнства вважається догмат *боговтілення*, згідно з яким І. Христос, залишаючись Богом, разом з тим начебто став людиною, народившись від діви Марії. Велика роль відводиться догмату *спокути*, відповідно до якого своїми стражданнями і смертю на хресті І. Христос приніс себе в жертву Богу-отцю за гріхи людей, спокутувавши їх, тим самим він відкрив людині шлях до «спасіння від влади гріха».

Одне з центральних місць у християнському віровченні займає догмат про *воскресіння* І. Христа, яке оголошується законом майбутнього загального воскресіння людей із мертвих. Догмат воскресіння зобов'язує християн вірити в те, що після свого воскресіння І. Христос тілесно вознісся на небо до Бога-отця, підкресливши тим самим ницість земного буття у порівнянні з вічністю, яка чекає людину за гробом.

Символ віри приписує приводити людей до «єдиної святої, соборної і апостольської церкви», визнавати необхідність

хрещення, уповати на прийдешнє воскресіння з мертвих, на прихід після цього вічного блаженства для праведників та вічних мук для грішників.

Найбільш важливі елементи християнської обрядності називаються таїнствами. До них належать: хрещення; миропомазання; євхаристія, або причастя; покаєння; шлюб; священство; елеосвячення.

Головним християнським богослужінням є літургія (обідня, меса) – дія, яка супроводжується різного роду заклинаннями (молитви), музикою або співом, читанням «священного писання», поклонами, запалюванням свічок і лампад, курінням благовонь і т.п.

Поряд із шануванням богів, кожної особи «святої трійці», діви Марії, склався культ «святих» – шанування осіб, які «догодили богу», і які помічені ним «даром чудодіяння». Важливу роль у християнстві відіграє культ хреста, який сприймається не лише як знаряддя страти І. Христа, але і як засіб «спасіння».

Значне місце в християнському культі відводиться *святам*. До головних свят відносяться: пасха – свято воскресіння І Христа; трійця, або п'ятидесятниця (на честь сходження на апостолів святого духа, що мало місце на п'ятдесятий день після воскресіння І. Христа); Різдво Христове і ряд інших.

Християнство пережило декілька церковних розколів, викликаних різницею соціального і релігійного життя християнських громад:

1) V ст. — ряд християнських громад східної частини Римської імперії відмовився визнати І. Христа одночасно і людиною, і богом, бо йому притаманна «божественна», а не «боголюдська» природа. Внаслідок розколу утворились церкви, які до цього часу стоять осторонь від решти християнства: *вірменська, ефіопська, коптська, сірійська і мала барська* (Індія). Їх називають дохалкідонськими (монофізитськими). З 1871 р. вони стали називатись стародавніми східними християнськими церквами;

2) 1054 р. – повний розрив між східною гілкою християнства (Візантійська імперія) західною (на руїнах Західної

Римської імперії). Східна гілка стала називатись греко-католицькою (вселенською, або православною церквою), а західна-римо-католицькою. Вони існують і зараз;

3) У XVI ст. в результаті Реформації – широкого антифеодального руху в Європі від католицизму відкололись декілька європейських церков. Утворився *протестантизм* з його чисельними розгалуженнями. З усіх різновидів християнства *католицизм* є найбільш чисельним і має єдину церковну організацію, центр якої знаходиться у Ватикані – теократичному місті-державі на території Риму. На чолі католицької церкви стоїть папа, який вибирається на все життя, йому підлягає величезна армія духовенства і ряд чернецьких орденів. Спираючись на них, католицька церква відіграє значну роль в ідеологічному і політичному житті суспільства.

Зберігаючи всі основні догмати християнства, віровчення католицизму додає декілька своїх: догмат про те, що дух виходить не лише від отця, але і від сина (філіюкве); про чистилище; про вознесіння діви Марії на небо; про надлишок добрих справ; про непогрішимість папи у справах віри, і вносить досить багато обрядових відмінностей від православ'я. Багатовічні спроби римських пап підпорядкувати своєму впливу прихильників православ'я і їх церковні організації породили таку форму католицької експансії, як уніатство (від латинського «уніо» – «єднання»), яке передбачає прийняття православними церквами католицької догматики і главенства папи при збереженні своєї обрядності.

Одним із прикладів є Брестська Унія (1596 р.). Її результат – існування в Україні і тепер уніатської церкви, або греко-католицької. Офіційна її назва – Українська греко-католицька церква.

Протестантизм за чисельністю своїх прихильників є другим після католицизму різновидом християнства, а за роздробленістю він стоїть на першому місці – нараховує декілька десятків великих і малих самостійних протестантських об'єднань. Зародившись у період Реформації, протестантські церкви багато в чому схожі між собою. Ця схожість виявляється не лише в

негативному ставленні до католицизму, але і в єдиному підході до розуміння сутності християнського віровчення і трактовки культу.

Усі протестантські церкви визнають джерелом віровчення лише Біблію і лише з неї виводять свої віросповідні принципи, викладені в прийнятих ними документах символічного значення. При цьому кожному віруючому надано право самостійно читати і тлумачити Біблію, для чого був зроблений переклад Біблії на національні мови. Протестанти відстоюють ідею загального священства, заперечуючи релігійний привілей духовенства володіти «благодаттю» і бути єдиним посередником між богом і людьми.

Вони вважають, що «врятовує» людину особиста віра, власна релігійна переконаність, а не добрі справи, санкціоновані церквою або запропоновані нею за якісь їй надані послуги. У всіх протестантських церквах культ простіший або відрізняється від католицького, богослужіння скорочено і здійснюється національними мовами.

Лютеранська, кальвіністська і англіканська церкви в сукупності і склали протестантизм – буржуазний різновид християнства. Потім від кожної з них відкололись релігійні угруповання і об'єднання, вносячи щось нове в першопочаткове віровчення і обрядність. Ці вторинні утворення поступово ствердились як самостійні. Найбільш значні з них: баптисти, менноністи, п'ятидесятники, адвентисти, свідки Ієгови.

Православ'я як один з основних напрямків у християнстві утворилося в результаті розділу християнської церкви на східну та західну.

Зараз існує 15 автокефальних (самостійних) церков. Вони ще називаються помісними. Руська православна церква є найбільшою і найвпливовішою з усіх автокефальних церков. Богослужіння в них ведеться національними мовами, хоча використовуються так звані мертві мови (наприклад, церковнослов'янська та ін.). Що стосується ж соціально-етичних доктрин і загальних оцінок основних факторів сучасності, то вони у помісних православних церквах різні і багато в чому залежать від соціальних умов, у яких знаходяться ці церкви.

Помісні православні церкви дотримуються між собою

взаємних контактів, погоджуючи рішення проблем загальноцерковного значення. З цією метою, починаючи з 60-х рр. XX ст., почали скликатися всеправославні наради.

Початок утвердженню православ'я в Давньоруській державі поклало хрещення жителів столиці Київської Русі у 988 р. князем Володимиром. Християнізація Давньої Русі – довготривалий і внутрішньосуперечливий процес – була викликана потребами феодального ладу, який зароджувався і потребував універсального духовного інтегратора. Але хрещення також означало залучення Київської Русі до досягнень християнських держав того часу, входження її в орбіту загальноєвропейської культури.

У перші віки свого існування Руська православна церква повністю залежала від Візантії і очолювалася візантійським митрополитом, хоча київські князі вели боротьбу за її автокефалію. Доба київського християнства закінчилася двома подіями: монголо-татарською навалою і перенесенням резиденції київських митрополитів на північ. Це заклало підвалини перетворення колишньої Київської митрополії на Московську.

З плином часу візантійсько-православна доктрина цезаропапізму і месіанського значення у християнському світі так званого другого Риму (Константинополя) перетворилась у московсько-православну впевненість у месіанському призначенні Богом Москві прав Третього і останнього Риму.

Православні церкви вважають себе ортодоксальними, нічого не додають до прийнятого символу віри на відміну від католицизму. Ортодоксія – це правильність, тобто правильно прославляти Бога. Звідси і термін «православ'я». Ці церкви наслідують візантійську релігійну традицію. На чолі усіх церков стоять архієпископи та митрополити. Початок такої самостійності було покладено взаємною незалежністю константинопольського, александрійського, антиохійського і єрусалимського патріархів, які дали початок автокефальним церквам. Константинопольський патріарх має почесний титул «перший серед рівних» і іменується вселенським. Почесне п'яте місце в своєрідному «табелі про ранги» займає московська патріархія, яка стала повністю незалежною від Константинополя у 1589 р. Далі йдуть: кіпрська, грузинська, сербська, румунська,

болгарська, елладська, албанська, польська, чехословацька і американська. Усім православним автокефальним церквам притаманна спільність віровчення, яке включає в себе детальні положення, які вироблені ще до розколу християнства і викладені у символі віри та інших документах перших семи всесвітніх соборів (IV-VIII ст. н.е.), а також у вченні отців церкви. Спільні у них: основні норми церковного життя (характер і послідовність проведення богослужінь, зовнішній вигляд священнослужителів та ін.), а також важливі елементи культової практики (орієнтація храму і його внутрішнє оформлення, зміст і форма православних обрядів, спів без музикального супроводу, відсутність стільців та ін.). Деяким православним церквам підпорядковані так звані автономні церкви.

Після татаро-монгольської навали кафедра митрополитів формально існувала в розгромленому загарбниками Києві, але фактично місцеперебуванням її став спочатку Владимир (1299 р.), а пізніше – Москва (з 1325 р.). На початку XIV ст. створено Литовську митрополію. У 1354 р. Константинопольський патріархат висвячує двох ієрархів: Олексія з титулом «Митрополит Київський і всієї Русі» (центр митрополії – у Москві), Романа – на митрополита Литовського, до чієї юрисдикції входили землі Білорусії та України.

1458 р. відбувається фактичний поділ Київської митрополії на дві: Литовську (Київську) і Московську. Ще до цього розподілу 1448 р. на Київську митрополію було вибрано, без згоди Константинополя, Іону. То був останній з ієрократів, який мав титул «митрополита Київського і всієї Русі». Ця дата вважається початком автокефалії Руської православної церкви. З 1589 року ця церква очолюється патріархом московським і всієї Русі.

Коли ж більшість ієрархів православної церкви у Білорусії і на Україні переходять в уніатство (1586 р.), польський уряд офіційно визнає Брестську унію, а православну церкву на українських та білоруських землях фактично ставить поза законом. У 1620 р. православну ієрархію на Україні відновлено Єрусалимським патріархом за допомогою братств і запорізького козацтва. 1686 р. в Москві Луцький єпископ Гедеон Святополк-Четветинський був призначений митрополитом Київським і

прийняв присягу на вірність московському патріархові. Константинопольський патріарх дав згоду на перехід Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріарха – з цього часу бере початок рух за автокефалію православної церкви на Україні. Неабияку роль у цьому відіграла різниця між українською церквою XVI-XVII ст. та московською. Влада єпископа на Україні обмежувалася колегіальним управлінням. Богослужбовою мовою була українська говірка, церковнослов'янська мова. У церковному будівництві існував власний архітектурний стиль, що одержав назву українського барокко. Прибічники автокефалії пишуть про цей період (XVI-XVII ст.) як про зразковий, до відновлення якого вони йдуть.

Але про рух за автокефалію православної церкви на Україні як реальну силу можна говорити лише після лютневої революції в Росії 1917 р. У 1921 р. було проголошено Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ), яка проіснувала до 1930 р., коли під тиском сталінського режиму заявила про свій саморозпуск. Але на західноукраїнських землях вона діяла. У 1924 р. константинопольський патріарх визнав цю церкву під назвою Польська автокефальна православна церква, яка під час Другої світової війни стала плацдармом для відновлення автокефалії на Україні.

У повоєнний період Українська автокефальна православна церква стає катакомбною, а її керівники на чолі з майбутнім патріархом Мстиславом виїждять за кордон. Православ'я на Україні репрезентує Українська православна церква (юрисдикція Московського патріархату). Процеси, пов'язані з демократизацією церковного життя і розпадом СРСР, призвели до зростання напруженості в православному релігійному середовищі. Саме з цієї причини сьогодні в Україні існує так званий православний вузол, що складається з Української православної церкви (УПЦ-МП) (МП-Московська патріархія) на чолі з митрополитом Володимиром, Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ-КП) на чолі з патріархом Філаретом, що утворилася у червні 1992 р. після об'єднання з частиною автокефалістів, і Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) на чолі з патріархом Дмитром, що

не підтримала об'єднання церков.

Відродження діяльності греко-католицької церкви (УГКЦ) мало менше проблем. Відомо, що в силу історичних причин на Львівському соборі (1946 р.) вона була насильницьким шляхом об'єднана з Руською православною церквою. Тільки починаючи з 1990 р., чимало греко-католицьких громад у західних областях України відновили свою діяльність і були зареєстровані органами влади. У 1991 р. до Львова на постійне місце проживання повернувся очолювач єпархії УГКЦ за кордоном, кардинал Мирослав Любачівський. УГКЦ оформилася як одна з українських церков, яка має власну ієрархію, релігійно-адміністративний центр і свої громади переважно в західних областях України.

Іслам поширений, головним чином, в країнах Близького і Середнього Сходу, Північної Африки і Південно-Східної Азії. Прихильники ісламу (від арабського – «покірність») називають себе мусульманами (від арабського «муслім» – «вірний»).

Виникла ця світова релігія у VII ст. н.е. на Аравійському півострові в добу розкладу первіснообщинного ладу і зародження класового суспільства в арабів.

Богослови пов'язують виникнення мусульманської релігії з діяльністю пророка Мухамеда (570-632 рр. н.е.). В ісламі Мухамед стоїть на другому місці після бога.

Священною книгою ісламу, що містить релігійні, правові, моральні, побутові правила і повчання, є Коран (араб. – «читання»). Головним персонажем Корану виступає бог Аллах – всемогутня, всезнаюча істота, творець всього існуючого. Людина – істота створена і слабка. Її єдина доля – покірність божій волі, сліпе наслідування долі, яка наперед окреслена богом.

Кожний правовірний мусульманин повинен дотримуватись п'яти основних приписів (стовпів):

- безумовна віра в єдиного бога Аллаха і визнання Мухамеда його посланцем;
- п'ятикратна молитва кожного дня (намаз);
- сплата віруючим податі (закят);
- дотримування 30-денного у місяці рамазан посту (ураза);

– проща до Мекки (хаджж).

Важливе місце в ісламі займає вчення про розподіл усіх людей на «правовірних» (мусульман) і «невірних», про винятковість мусульман. Це вчення завжди використовувалось для розпалювання релігійної та національної ворожнечі.

Своєрідним зведенням законів, що суворо регламентують не лише релігійний, але й суспільний, правовий, сімейний, побутовий боки життя, є Шаріат (араб. – «припис», «законоположення»). Для ісламу характерне вчення про нерівноправне становище жінки. Іслам розглядає жінку як неповноцінну істоту, створену спеціально для задоволення статевих потреб чоловіка.

Основними течіями в мусульманстві є суннізм (араб. – «спосіб дії») і шиїзм («шиа» – «угруповування»). Більшість мусульман дотримуються суннізму. Окрім цих двох напрямків, існує ряд сект. Шиїти переважають в Ірані, Іраці, Ємені, а також в Азербайджані і Таджикистані. В Україні іслам має глибоке історичне коріння. Прихильники ісламу дотримуються суннізму. Проте єдиної церковної структури ця конфесія ще не набула. На сьогодні офіційно діють три зареєстровані самостійні центри у Києві, Донецьку та в Криму.

Нетрадиційні релігії. Це новоутворення в духовному житті суспільства, що виникло і поширилось у 60-ті рр. ХХ ст. у США, а згодом у Західній Європі. Так, у США їх число вже давно сягнуло за тисячу. У діяльності цих культів беруть участь мільйони американців, переважно молодь. Предметом цілеспрямованого інтересу ці релігії стали наприкінці 70-х рр.

Подібні новоутворення – симптоми прояву глибоких кризових процесів у духовному житті Заходу, як приклад характерних метаморфоз, які релігія переживає в сучасну епоху. Певним чином ці культи можна розглядати як єдину ідейно-політичну течію, як продукти саме сучасного етапу розвитку суспільства, що породжені спільними причинами і мають спільні характерні ознаки й особливості.

Число цих релігій величезне, але умовно їх можна розподілити на три категорії:

– культу, що проголосили себе новітніми варіантами християнства і передбачають «унікальну», «богооткровенну» істину і єдиний шлях до спасіння людини. Серед них такі відомі організації, як «Сім'я любові» (раніше "Діти Бога"), церква Армагедонова, церква Живого слова, Життєвий шлях, Місцева церква, церква Біблійного розуміння, церква уніфікації Сен Мен Муна та ін.;

– групи, що ведуть свій родовід зі Сходу. Найбільш значні: Рух Харе Крішна (Міжнародна свідомість Харе Крішна), Місія божественного світла та ін.;

– особливу групу становлять об'єднання, які займаються переважно "духовними" вправами, психотерапевтичними сеансами і процедурами. Тут виділяється церква сайєнтології, а також багато малих груп, що проповідують астральні і окультні уявлення, спіритизм, парапсихологію. Головне в них те, що за своїм походженням вони не пов'язані з існуючими релігійними течіями і віросповіданнями.

За своєю організацією і типом повсякденного життя неорелігії вкрай різноманітні. Є серед них жорстокі деспотичні об'єднання, послідовники яких живуть в громадах під пильним контролем свого лідера. Їм притаманне таке:

– на чолі стоїть лідер, який запевняє, що він отримав нове унікальне «одкровення» відносно бога і реальності. На його думку, кожний, хто не поділяє його погляди, не просто помиляється, але і виступає послідовником сатани;

– лідер створює особливу «сім'ю» або комуну, в якій його називають «батьком». Нерідко ті, що вступають до неї, приймають нові імена;

– керівник встановлює обов'язкові для всіх незаперечні норми поведінки, але зовсім не обов'язково дотримується їх сам. Звичайно він живе в незрівнянно кращих умовах, ніж його послідовники ;

– групи дотримуються апокаліптичного погляду на світ. Члени організації часто відмовляються від власного майна і змінюють місце проживання;

– застосовується певна техніка контролю над поведінкою навернених, яка звичайно включає ізоляцію від зовнішнього світу. Послідовники культу розглядають таку техніка як релігійну дисципліну.

Кожний культ – це згуртований колектив, що надихається «груповими» цілями. Вступивши до нього, людина відчуває себе немовби часткою «загальної справи», позбавляється відчуття самотності, залучається до тих цінностей і взаємовідношень, які, на її думку, давно забуті навколишнім світом. Керівники громад постійно рекламують свої організації як базиси справжньої людяності, прообрази прийдешнього колективізму «нового віку», рятувальні колонії небожителів.

Більшість в громадах США складають юнаки і дівчата від 18 до 24 років з білого, так званого, середнього класу.

Як правило, вони мають непогану освіту і в минулому не зазнавали серйозних матеріальних труднощів.

Про що б не говорили наставники нових культів, їх проповіді в кінцевому рахунку зводяться до провіщення близької вселенської катастрофи. Саме ідея «граничності» нашого часу і історичного виміру його існування і складає ту «вищу істину», яку самоназвані пророки перш за все поспішають сповістити світу. Керівники громад намагаються поставити під свій контроль усі переживання, роздуми, інтереси своїх підлеглих, настирливо втручаються в їх інтимні стосунки, регламентують навіть чуття взаємосимпатії, право вибирати друзів і коханих, особливо поза громадою. У громадах особа начебто досягає душевного спокою. Для неї тривожних проблем немає, тому що вже не існує особи, яку вони могли б хвилювати. Вона зруйнована і повністю розчинилася в групових інтересах. Тому нова людина спокійна і задоволена – що б не відбулося.

4 СВЯЩЕННІ КНИГИ В ІСТОРІЇ РЕЛІГІЙ СВІТУ

Священні книги займали і займають визначне місце в культурах і релігіях народів світу. Виникнувши і сформувавшись,

релігійні погляди і заповіді передавались усно від покоління до покоління. З появою писемності різноманітні релігійні напрямки усвідомили необхідність у письмовому закріпленні своїх положень. З'явилась релігійна література, в якій викладались віровчення і міфи. Записували жерці і вважалося, що те, що вони записували – це не їх слова, а слово богів. Це боги відкривали їм істину. Потім ці записи міфів, моральних норм, повелінь і заборон відбиралися, редагувалися і складалися у зібрання книг. В подальшому деякі з цих книг набули ореолу святості в очах прихильників тієї чи іншої релігії. Їх почали називати священними, заповіданими самим богом.

Так з'явилися в різних країнах і в різні часи Веди (Індія); Тора, Танах (Палестина); Авеста (Персія); Біблія (Римська імперія); Коран (Аравія) та ін. Процес творення священних книг продовжується і в наш час. Наприклад, у неорелігіях вчення керівника громади проголошується як одкровення боже і оформлюється, як священне писання.

У курсі релігієзнавства більш-менш детально розглядаються лише дві священні книги – Біблія та Коран.

Біблія є священною книгою християн. Грецьке слово «та біблія» означає множину від слова «біблос» – книга. Біблія – сукупність ідеологічних, історичних і літературних пам'яток, написаних на Близькому Сході протягом 15 століть (XIII ст. до н.е. - II ст. н.е.) десятками і сотнями відомих або невідомих авторів; сюди треба віднести редакторів і коректорів цих книг у різних віках історії, аж до IV ст. н.е. Представники різних напрямків у християнстві вкладають у поняття «Біблія» неоднаковий зміст.

Відомо, що християнство виникає як секта в іудаїзмі, тому священні книги іудаїзму були включені до складу Біблії під назвою Старого Завіту. Для представників іудаїзму Біблія – це комплекс книг, написаних до нашої ери, відібраних як священні з іншої літератури комісіями давньоєврейських учених-богословів, і які збереглися до наших днів давньоєврейською мовою. Таких книг 39. Ці 39 книг і їх давньоєврейський текст іудаїстами, а за ними і християнами оголошуються канонічними, тобто правильними, «богодухновенними». Але щодо кількості книг

Старого Завіту серед християн є розбіжності. Справа в тому, що у III-II ст. до н.е. було здійснено переклад священних книг іудаїзму давньогрецькою мовою (згідно з легендою, за 72 дні перекладачами, які приїхали з Єрусалиму до Александрії на запрошення єгипетського царя Птолемея II). Цей переклад називається Септуагінта (грецьке – «72») і містить 50 книг – на 11 книг більше, ніж у сучасному іудейському каноні. Ці 11 книг в силу різних причин зникли з давньоєврейського тексту. Проте сучасні дохалкідонські церкви (монофізити), католицька та православні церкви приймають Старий Завіт за текстом Септуагінти. Православна церква включає ці 11 книг у Старий Завіт, але з помітками, що вони дійшли до нас грецькою мовою і є неканонічними – душекорисними, але не богодухновенними. Католики канонізували ранньосередньовічний переклад Біблії (IV ст.) латинською мовою (називається в науці Вульгатою) і зрівняли цей переклад з іншими канонічними книгами Біблії, визнали його також «богодухновенними».

Реформація XVI ст. н.е. відкинула 11 книг Старого Завіту, що не збереглися давньоєврейською мовою. Тому у протестантів Старий Завіт складається з 39 книг.

Відносно 27 книг Нового Завіту серед християн немає ніяких розбіжностей. Таким чином, монофізитська, католицька і православна Біблія складається з 77 книг: 50 – Старий Завіт, 27 – Новий Завіт. Протестантська – 66 книг: 39 – Старий Завіт, 27 – Новий Завіт. У IV ст. н.е. Біблія була відредагована і затверджена як канонічна і більше не змінювалась. Зміни торкнулись лише однієї сторони. Кожна книга має назву, наприклад, перша книга Біблії називається Буття. У IV ст. н.е. (коли затверджували канон) ця і всі інші книги являли собою суцільний текст. У XIII ст. католики розділили книги на глави, а у XVI ст. глави – на вірші. Такий розподіл поступово прийняли і всі інші християнські напрямки. Книги за обсягом різні: від однієї сторінки до кількох десятків. Повна назва Біблії така – Біблія. Книги священного писання Старого і Нового Завіту. Біблія – перша у світі друкована книга (Гуттенбергова Біблія 1452- 1455 pp.). За кількістю перекладів іншими мовами Біблія займає перше місце у світі. Тираж її величезний, не має собі рівних. Сьогодні

лише 2 % населення земної кулі не має жодної книги Біблії своєю мовою. Переклад Біблії і її видання світською російською мовою здійснено лише в другій половині XIX ст. У цей же період здійснено переклад Біблії українською літературною мовою, яка сформувалася на базі києво-полтавського діалекту.

Біблія – книга сумбурна та суперечлива. Читати Біблію нелегко. Одні книги читаються і сприймаються легше, інші – важче. Біблія ввібрала в себе і злети, і падіння духу людського. Вона складалася на зламі епох, коли формувалася матриця розвитку людства на тисячоліття, і ввібрала в себе суперечливість людського життя. Кожна епоха вичитувала у Біблії саму себе. З приводу Біблії сперечалися та продовжують сперечатись.

Коротко зміст Біблії такий. Старозавітна частина Біблії займає 4/5 усього тексту Біблії. Іудаїстський канон складається з трьох частин: П'ятикнижжя, Пророки, Писання. Головним є П'ятикнижжя (включає: Буття, Вихід, Левіт, Числа, Второзаконня). Тут йдеться про створення Богом світу, людини, про гріхопадіння Адама і Єви, всесвітній потоп, про завіт, який заповідав Бог людям, та регламентацію життєдіяльності людини, що викладена у відомих десяти заповідях.

Новий Завіт складається з чотирьох Євангелій – від Матвія, Марка, Луки та Іоанна, в яких розповідається про прихід Спасителя (Месії) Ісуса Христа, про його життя, смерть і воскресіння. В інших книгах (Діяннях і Посланнях апостолів, в Одкровенні Іоана Богослова (Апокаліпсис) описується життя І. Христа, поширення християнства, тлумачиться віровчення, даються пророцтва про страшний суд та кінець світу.

Структура Старого Завіту: 1) П'ятикнижжя Мойсеєве (перша книга Мойсеєва: Буття; друга книга Мойсеєва: Вихід; третя книга Мойсеєва: Левіт; четверта книга Мойсеєва: Числа; п'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону); 2) книги Історії (Книга Ісуса Навина; Книга Суддів; Книга Рут; Перша книга Самуїлова /або Перша книга царів/; Друга книга Самуїлова / або Друга книга царів/; Перша книга царів; Друга книга царів; Перша книга хроніки; Книга Єздри; Книга Неємії; Книга Естер; 3) книги повчальні і поетичні (Книга Йова; Книга Псалмів; Книга Приповістей Соломонових; Книга Еклезіястова /або Проповідника/; Пісня над піснями Соломона; 4) книги пророцькі

(книга великих пророків: книга пророка Ісайї, книга пророка Єремії, Плач Єремії, книга пророка Єзекіїля; книги малих пророків: книга пророка Даниїла, книга пророка Осії, книга пророка Йоїла, книга пророка Амоса, книга пророка Овдія, книга пророка Михея, книга пророка Наума, книга пророка Авакума, книга пророка Софонії, книга пророка Огія, книга пророка Захарія, книга пророка Малахія.

Книги Нового Завіту :1) чотири Євангелія (Євангеліє від святого Матвія, Євангеліє від святого Марка, Євангеліє від святого Луки, Євангеліє від святого Іоанна); 2) книга історична: Діяння святих апостолів; 3) послання апостола Павла; Послання святого апостола Петра до римлян, Перше послання апостола Павла до коринф'ян, Друге послання апостола Павла до коринф'ян, Послання святого апостола Павла до галатів, Послання святого апостола Павла до ефес'ян, Послання святого апостола Павла до филип'ян, Послання святого апостола Павла до колос'ян, Перше послання святого апостола Павла до солун'ян, Друге послання святого апостола Павла до солун'ян, Перше послання святого апостола Павла до Тимофія, Друге послання святого апостола Павла до Тимофія, Послання святого апостола Павла до Тита, Послання святого апостола Павла до Філімона, Послання до євреїв; 4) соборні послання: (Соборне послання святого апостола Якова, Перше соборне послання святого апостола Петра, Друге соборне послання святого апостола Петра, Перше соборне послання святого апостола Іоанна, Друге соборне послання святого апостола Іоанна, Третє соборне послання святого апостола Іоанна, Соборне послання святого апостола Іуди; 5) книга пророцька: Об'явлення святого Іоанна Богослова (Апокаліпсис). Назви книг, які не ввійшли до іудейського канону: Єздри; Товит; Юдіф, Премудрості Соломона, Премудрість Ісуса, сина Сирахова; Послання Єремії; Варух; 1-2 Макавейські; 3-тя Єздри. У синодальних виданнях православної Біблії вони позначаються зірочкою і вказується внизу сторінки, що це переклад з грецької, але є книги, яких немає ані грецькою, ані єврейською, наприклад, Третя книга Єздри, – вони усі з Вульгати.

Основні положення християнського віровчення, що викладені в Біблії – це десять заповідей Божих: 1) Я Господь Бог твій, не будеш мати інших богів, крім Мене; 2) не зроби собі

ідола або чогось схожого до того, що на небі вгорі або на землі долі, або у водах під землею, і не вклоняйся їм ,і не служи їм; 3) не називай даремно імені Господа Бога твого; 4) пам'ятай день святий святкувати: шість днів працею і роби в них усі діла свої, а день сьомий – свято Господу Богу твоєму; 5) шануй отця свого і матір свою – добре тобі буде і довго житимеш на землі 6) не убий; 7) не перелюбствуй; 8) не кради; 9) не виголошуй лжесвідчення на ближнього свого; 10) не жадай жони приятеля свого, не жадай дому ближнього свого, ані поля його, ані слуги його, ані вола його, ані осла його, ані всякої худоби його, ані чогось іншого, що є у ближнього.

Дві головні заповіді Божі: 1) возлюби Господа Бога твого усім серцем твоїм і всією душею твоєю, і всім мисленням твоїм; 2) возлюби ближнього твого, як самого себе.

Основи віри, які кожний християнин повинен знати і в них вірувати:

- 1) є єдиний Бог, який з любові своєї все створив і всім керує;
- 2) Бог є справедливий суддя, що за добро нагороджує, а за зло карає;
- 3) Бог один в трьох особах: Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Дух Святий, це – Пресвята Трійця;
- 4) Бог-Син став людиною, страждав, помер на хресті і воскрес для нашого спасіння;
- 5) Господь Ісус Христос заснував єдину Соборну і Апостольську Церкву, в якій здійснюється спасіння людини;
- 6) спасіння людини здійснюється Благодаттю Божою;
- 7) Благодать Божа конче потрібна для нашого спасіння;
- 8) є вічне життя і воскресіння мертвих.

Три головні християнські чесноти: Віра, Надія, Любов.

Коран – це священна книга усіх мусульманських напрямків. Вона служить основою мусульманського законодавства як релігійного, так і цивільного. Арабське слово «кара'а» перекладається, як «читати». Згідно з мусульманською міфологією, вона була передана Аллахом пророку Мухамеду

через архангела Джебраїла. І з того часу Коран начебто існує у незмінному вигляді. Однак в дійсності Коран був складений і затверджений у часи халіфа Османа (644-656 рр.). Він написаний не одним автором. Згідно з переказом, Мухамед не записував свої проповіді, настанови і висловлювання. Деякі повчання були записані його учнями, потім були зібрані до купи і переписані в одну книгу.

Коран складається з 114 глав (сур). Кожна глава, яка має на меті передати ціле одкровення, складається з віршів (аятів). Окремі речення і думки, що містяться в одній главі Корану, часто між собою не пов'язані, а в більшості випадків вони не пов'язані і з назвою глави. Зміст Корану еkleктичний і суперечливий. Суперечливість і туманність положень Корану духовенство намагається пояснити або виправдати слабкістю людського розуму, який неспроможний зрозуміти всю премудрість і глибину божого слова.

Як і всі інші релігійні книги, Коран містить зібрання законів, установлень і традицій, а також виклад різних міфологічних переказів, в тому числі і запозичених з інших релігій, легенд і повчань, поширених серед арабського населення в період VI-VII віків н.е., що відображають у тій або іншій мірі соціально-економічні відносини, які існували на Аравійському півострові.

У Корані головним чином говориться про обов'язки віруючих по відношенню до правителів, духовенства, про відношення мусульман до інших релігій, про Аллаха – єдиного бога, якому слід беззаперечно поклонятися, про судний день, воскресіння і загробний світ. Багато місця у Корані займають увіщання бути вірним лише Аллаху, слухняним його посланцеві, а також погрози на адресу інаковірців.

Багато аятів присвячено жінці, де проголошується її нерівність, освячується багатожонство.

Мусульманське уявлення про світобудову, як воно викладене в Корані, не виділяється ані повнотою, ані логічною завершеністю. Там є лише суміш біблійних та талмудистських поглядів з арабськими міфами про влаштування і походження всесвіту. Коран учить, що Бог створив світ за шість днів і людина є вінець творіння. Як і Біблія, Коран пронизаний ідеєю божої напередвизначеності. Аллах передбачає все і воля його править

світом.

Переклади Корану російською мовою були розпочаті ще у XVIII ст. і у 1716 р. вперше було видано Коран російською мовою. Пізніше були здійснені інші, більш досконалі переклади. Повного перекладу Корану українською мовою поки що не здійснено, є лише переклади окремих глав.

5 ІСТОРИЧНІ ФОРМИ КРИТИЧНОГО АНАЛІЗУ РЕЛІГІЇ

Ця тема важлива для більш глибокого проникнення в релігійну форму бачення світу. Релігія не завжди домінувала в процесі розвитку духовної культури людства. Практично на всіх етапах цього розвитку виникали різноманітні форми критичного аналізу як релігійної доктрини в цілому, так і окремих положень. Переоцінка традиційно поширених релігійних ідей, індиферентність уявлень, критика релігії з позицій здорового глузду, суспільної практики, науки знаходили своє відображення у філософії, природознавстві, фольклорі, ересьх, світській літературі. Усе це стало загальнокультурним тлом формування вільнодумства в системі духовної культури. Можна виділити такі основні історичні етапи його розвитку:

- 1 вільнодумство Стародавнього світу;
- 2 середньовічне вільнодумство;
- 3 вільнодумство епохи Відродження і періоду ранніх буржуазних революцій;
- 4 радикальні форми вільнодумства: французький атеїзм XVIII ст. і марксистсько-ленінський атеїзм;
- 5 природничо-наукове вільнодумство;
- 6 сучасні організації вільнодумства.

Уперше термін «вільнодумство» використав англійський філософ XVIII ст. А. Коллінз для, з його точки зору, боротьби з релігійною нетерпимістю, догматизмом і авторитаризмом релігії. У світовій суспільній і природничо-науковій думці обґрунтовувалося право розуму міркувати про все вільно, у тому

числі й про релігію. У стародавні часи зародилося, а в подальшому серед багатьох видатних діячів концептуально оформилося переконання в тому, що вільнодумство є найкращим способом знаходження істини.

З історичним розвитком вільнодумства змінюється і його зміст. Воно може виявляти себе в м'якій формі «релігійного індиферентизму» або «антирелігійного скептицизму», внутрішньоконфесійного «інакомислення» або «богоборства», філософських течіях «пантеїзму», «деїзму» або теорії «двоїстої істини», соціально-політичній реакції «антиклерикалізму» або «релігійного нігілізму», радикальних варіантів «атеїзму». Зі свого боку, релігія в особі її окремих діячів радикально реагувала на розвиток вільнодумних ідей. Однак в кінцевому підсумку загострений варіант протистояння релігії і вільнодумства не вирішував їх співіснування в системі духовної культури. І тільки з виникненням демократичних суспільних інституцій і формуванням конституційно-правового принципу свободи совісті вдалося толерантно врегулювати співіснування релігійних і вільнодумних ідей, відносячи їх до сфери внутрішніх переконань кожної людини та її права сповідувати будь-яку релігію або вільно мислити, тобто не сповідувати ніякої релігії.

Сучасні всесвітні організації вільнодумців наслідували вікові традиції критики релігійного світогляду, клерикалізму, а також різних форм містики і марновірства. Вони представлені Всесвітнім союзом вільнодумців, заснованим у 1880 р. Згідно зі статутом, союз полемізує з релігійною догматикою і мораллю, політичним клерикалізмом, обскурантизмом, виступає за раціоналістичний світогляд, свободу совісті, відокремлення церкви від держави. Союз друкує і розповсюджує свої періодичні видання. Здійснює свою діяльність також міжнародний гуманітарний союз, заснований у 1952 р.

6 КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ ТА ПРАВОВЕ

РЕГУЛЮВАННЯ СВОБОДИ СОВІСТІ В УКРАЇНІ

Релігія як форма суспільної свідомості тісно пов'язана з правом. Цей зв'язок існує як на рівні релігійних і правових норм, так і на рівні формування загальнодержавної волі та її закріплення в системі законодавства, що регулює діяльність релігійних організацій в суспільстві.

Запропонована тема спирається в першу чергу на проблему свободу совісті, яка має теоретичний і практичний аспекти. Зміст категорії «свобода совісті» – це право громадян сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу або дотримуватись нерелігійного світогляду. Свобода совісті людини є конкретним проявом свободи людини в суспільстві. Вона виступає важливим світоглядним, етичним і правовим принципом. В цьому значенні свобода совісті є однією з загальнолюдських соціальних і духовних цінностей.

Ядром свободи совісті є совість. Совість – це вираз моральної самосвідомості особи, її моральна самооцінка. За цими критеріями совість характеризується й інтелектуальними та емоційно-психологічними моментами. Індивідуалізований характер совісті полягає в тому, що вона містить індивідуалізовані, суб'єктивізовані, включені до мотиваційної і емоційно-вольової структури особи вимоги щодо її поведінки відносно суспільства, певної соціальної спільноти. Совість виховується і формується суспільством передусім через вплив безпосереднього соціального середовища, в якому знаходиться індивід. Чинники соціуму формують людину як моральну істоту. Таким чином відбувається первинна соціалізація особи, тобто людина сприймає і засвоює соціальні норми, правила поведінки, необхідну інформацію для реалізації усіх життєвих потреб.

Разом з тим кожна людина, що володіє ознаками права і дієздатності, своїми діями може набувати статусу або фізичної, або юридичної особи. Тому індивід завжди перебуває в певних правовідносинах з іншими членами суспільства. Між державою і громадянином створюються змістовні відносини, юридичною стороною яких є правові відносини між ними. Держава виступає як публічна влада, організація політичної влади. У демократичному суспільстві держава є офіційним представником

інтересів громадянського суспільства, охороняє і забезпечує права громадян. Це її прямий конституційний обов'язок. Держава через механізм примусового впливу, систему правовиховної роботи, організаційні заходи надає особі певного правового статусу, тобто виражає у законах те соціальне становище, яке займає особа в громадянському суспільстві й державі, закріплює сукупність правових засобів, що забезпечують громадянам реалізацію їхніх прав і свобод.

Основний зміст правового статусу особи – це її права та правові гарантії, її обов'язки та відповідальність за їхнє виконання. Тому свобода совісті як соціальна цінність доповнюється її юридичною характеристикою. Свободу совісті необхідно розглядати і в ролі правового явища, у контексті всіх інших прав і свобод, які входять до складу правового статусу особи.

Звідси випливає визначення свободи совісті в широкому розумінні як свободи переконань, тобто право людини обирати, відстоювати власні переконання і здійснювати їх.

У західному суспільстві свобода совісті трактується як право вільного вибору того чи іншого віросповідання, також визнається атеїстичний світогляд. У колишніх соціалістичних країнах свобода совісті мала деформований характер. Роль релігії та церковних організацій у суспільному житті значно припинувалася, атеїстично-просвітницька діяльність фактично перетворилася на засіб контролю тоталітарної держави над свідомістю громадян. «Атеїзація» державної політики призводила до численних порушень прав людини в галузі дотримання принципу свободи совісті.

В умовах переходу до правової держави розгортається найбільш повна дія принципу свободи совісті. Вона отримує свій чіткий законодавчий статус, захищає невід'ємні права людини як від надмірної клерикалізації, так і від односторонньої атеїзації.

Отже, свобода совісті тісно пов'язана зі становищем релігії і церкви в суспільстві, співвідношенням релігійних чинників з державою та її політичними інститутами.

Наприклад, тісне поєднання офіційної релігії та державного апарату породжує різні варіації клерикальної держави (Саудівська Аравія, Іран, Пакистан, Ізраїль). В інших країнах формально

декларується свобода віросповідання, але водночас існують привілейовані релігії і релігійні течії. Визнання особливого становище тієї чи іншої церкви зафіксовано в конституціях 42 держав; законодавство 32 країн обумовлює зайняття вищих постів у державі прийняттям релігійної присяги; в 22 країнах, згідно з конституціями, пост глави держави можуть займати тільки особи, що належать до офіційної церкви. Таким чином, в означених країнах не відповідають дійсності механізми конституційного закріплення і правового регулювання принципу свободи совісті.

У деяких країнах офіційної державної релігії взагалі не існує. Там церква відокремлена від держави. Це, наприклад, Франція, Туреччина.

Релігієзнавство розглядає також конституційно-правовий аспект свободи совісті. У цьому аспекті свобода совісті розкривається як сукупність правових норм і реальних гарантій, що регулюють і визначають розвиток пов'язаних з релігією суспільних відносин. Це означає, що свобода совісті є правовою категорією і вона закріплена, в першу чергу, в ст. 35 Конституції України: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособові чи колективні релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність лише в інтересах охорони громадянського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Здійснення цього права може бути обмежене законом.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Ніхто не може бути увільненим від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою».

Але для того, щоб це конституційне положення про свободу совісті повністю реалізувалося в житті суспільства, необхідне розроблення і втілення сукупності правових норм і реальних гарантій, що регулюють і визначають розвиток пов'язаних з

релігією суспільних відносин.

Головним засобом реалізації конституційних норм свободи совісті виступає «Закон про свободу совісті та релігійні об'єднання». Даний закон та інші законодавчі акти, видані відповідно до нього, складають законодавство України про свободу совісті та релігійні організації. У цьому законі конкретизується положення ст. 35 Конституції. Релігія проголошується приватною справою громадянина щодо держави. Визначаються обов'язки церкви (релігійної організації), які відокремлені від держави, щодо держави і навпаки. Конкретизується принцип відокремлення школи від церкви. Відповідно до нового закону переглянуто програму навчання в усіх ланках державної системи народної освіти, налагоджується на приватних засадах мережа релігійних закладів навчання і освіти обраною мовою, індивідуально або спільно, дітей і дорослих, використовуючи для цього церковні приміщення або ті, які надаються їм у користування. Закон передбачає, що релігійні організації створюють навчальні заклади і групи згідно з власними внутрішніми настановами, а викладачі і проповідники зобов'язані виховувати своїх слухачів у дусі терпимості й поваги до громадян, які не сповідують релігії, та до віруючих інших віросповідань. Усі навчальні предмети в державних навчальних закладах повинні викладатися з науково-об'єктивних позицій, адекватних сучасному рівню пізнання людством світу, суспільства і людини. Кожна освічена людина, яка живе в атмосфері сакральної і секулярної духовної культури, має бути обізнаною з тією роллю, що відіграють релігійні і секулярні фактори в сучасному світі. Тому і введено у вузах курс «Релігієзнавство».

Релігійні організації, згідно з розглядуваними законами, приймають свої статuti (основні положення), які відповідно до цивільного законодавства визначають їхню правоздатність, підлягають реєстрації. Релігійна організація визначається юридичною особою з моменту реєстрації її статуту. Як юридична особа релігійна організація користується правами і несе обов'язки відповідно до чинного законодавства і свого статуту.

Статут релігійної організації повинен містити такі відомості: вид релігійної організації, її віросповідну приналежність і

місцезнаходження, місце релігійної організації в організаційній структурі релігійного об'єднання, майновий стан релігійної організації, права релігійної організації на заснування підприємства, засобів масової інформації, порядок вирішення майнових та інших питань у разі припинення діяльності релігійної організації.

У реєстрації статуту релігійної організації може бути відмовлено, якщо її статут або діяльність суперечать чинному законодавству.

Законодавство чітко визначає, на яких підставах і в яких випадках у судовому порядку припиняється діяльність релігійних організацій. У цілому законодавство наділяє релігійні організації і громадян широкими правами, які пов'язані зі свободою віросповідання, а діяльність державних органів щодо конституційного забезпечення релігійного життя в Україні ґрунтується на таких засадах:

1 Свобода совісті – це конституційно-правовий принцип, який обґрунтовує право громадян сповідувати будь-який релігійний культ або займатися атеїстично-просвітницькою діяльністю. Вона може мати різні історичні форми і залежить від співвідношення зв'язку канонічного права з системою законодавства, ступеня їхнього поєднання або навпаки протиставлення. Необхідно розділити ідеологічно-концептуальну, програмно-політичну і конституційно-правову форми вияву свободи совісті;

2 Основними принципами свободи совісті вважаються надання державою гарантії на свободу совісті, рівноправність громадян, незалежно від їх ставлення до релігії, рівність усіх релігійних організацій перед законом, відокремлення церкви від держави, світський характер освіти, відповідальність релігійних організацій за порушення законодавства, право на майно, проведення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій у передбачених законом випадках;

3 Правовий інститут свободи совісті в Україні регулюється Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року з наступними змінами і доповненнями, іншими нормативними актами, що складають законодавство про

релігійні культури.

Саме реалізація нашою державою таких засад по відношенню до релігії і церкви зумовила бурхливий процес відродження релігійного життя. На сьогодні Україна – багатоконфесійна держава, де діє близько 20 тис. релігійних громад, 70 конфесій різних напрямків. Найпомітнішими серед них є Українська православна церква – Московський патріархат (УПЦ-МП), Українська православна церква – Київський патріархат (УПЦ-КП), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Українська греко-католицька церква (УГКЦ), Римо-католицька церква (РКЦ), Євангельські християни-баптисти (ЄХБ), Християни віри євангельської (ХВЕ), Адвентисти сьомого дня (АСД), Свідки Іегови, а також мусульманська реформатська та іудаїстська церкви, що становлять понад 97 % всієї релігійної мережі України.

7 НОВІ РЕЛІГІЙНІ ТЕЧІЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Серед нових релігійних течій, які поширюються в Україні, є такі, що історично не успадковані українським народом від попередніх епох, не притаманні його релігійній духовності, культурно, побутово, ментально не укорінені, але набувають популярності (матеріали до цієї теми взято з [14]).

Нетрадиційні для України вважаються релігії переважно орієнталістського (східного) напрямку. До нових релігійних рухів належать і так звані неорелігії, що формувалися у другій половині ХХ століття. Україна також знайомиться з релігійними рухами «ньюейджа» («нового віку»), що виникли у 80-х роках ХХ ст. В основі цих рухів лежить ідея нового віку – якісно іншого періоду в історії людства, на відміну від попереднього, – невдалого, «пропащого» у багатьох розуміннях. Спроби ідеалізувати минулі часи історії держави викликали інтерес до реставрації язичництва, що знайшло відображення у появі неоязичницьких об'єднань. Окреме місце займають прояви служіння темним силам, наприклад, сатанізм, та різноманітні

містичні погляди.

Поява релігійних новацій в Україні зумовлена багатьма факторами, серед яких можна виділити такі:

1) соціально-економічна і політична нестабільність суспільства;

2) зміни у світоглядних парадигмах, що викликані трансформацією суспільства;

3) девальвація системи цінностей тоталітарного режиму, зокрема декретованого світоглядного монізму, та виникнення внаслідок цього ідеологічного вакууму;

4) неминуча криза традиційної церкви як наслідок тотальної, цілеспрямованої атеїзації суспільства;

5) криза традиційних релігій, що сьогодні вже не в змозі задовольнити широке коло духовних потреб;

6) взаємовплив різних культурних світів, що пов'язаний з глобальними змінами у суспільстві та інтеграцією в економіці;

7) релігійні ініціативи окремих осіб, які, базуючись на певній віросповідній традиції або синкретизмі кількох, творять нове віровчення, культ, організацію;

8) активне й зацікавлене місіонерство зарубіжних неорелігійних центрів;

9) поширення есхатологічних настроїв, викликаних переходом до нового віку та тисячоліття;

10) індивідуальні пошуки кожною людиною своїх власних духовно-ціннісних орієнтирів.

Модернові релігії приваблюють людину, яка не знайшла задоволення своїх власних духовних пошуків ані в традиційних релігійних напрямках, ані у філософських поглядах. Нерідко вони виступають як протест проти існуючих ідеологічних, моральних підвалин суспільства.

Сьогодні в Україні представлені майже всі відомі у світі напрями неорелігій та нові релігійні рухи. Неохристиянство виникає в рамках традиційного християнства з метою приведення його до вимог часу, у більшості під впливом протестантських церков. Характерними рисами для неоохристиянських груп є: критика ортодоксального християнства за відхід від первісних

традицій; оголошення своєї церкви виключно істинним, відроджувальним рухом євангельського християнства, навіть месіанським у спасінні Христової віри; досконале знання Біблії з дозволом вільного прочитання її та з власними інтерпретаціями; піднесення інтерпретацій до рангу віросповідних джерел, для чого використовуються додаткові писання та нові одкровення, що інколи стають авторитетнішими за Біблію і визнання Ісуса Христа поряд зі своїм лідером – керівником церкви, що вважається пророком, посланцем Бога. Неохристиянство від історичного християнства відрізняється своїм розумінням Трійці, природи Ісуса Христа, сутності Святого Духу, пекла й раю тощо. Новоутворені церкви базуються на Біблії як на основному віросповідному джерелі і на особі Ісуса Христа як на центральній постаті своїх релігійних доктрин. В Україні до неохристиянських рухів належать:

- привнесені з-за кордону місії – Християнська місія «Еммануїл», місія «Армія спасіння», Церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони), Церква повного Євангелія, Церква Христа, Християнська церква «Хвала і поклоніння» тощо;
- проросійське неохристиянство – «Церква Воскреслої Богородиці» (Богородична церква), церква маріїнської орієнтації «Альфа і Омега» тощо;
- християнські об'єднання українського походження – Спілка християнської міжконфесійної згоди «Логос», Собор євангельських церков.

Богородична церква – організаційно формувалася у Росії у 80-х роках ХХ ст. і офіційно зареєстрована у 1992 році як Церква Божої Матері, що преображається. З 1994 року її ще називають Російська Маріїнська церква. Богородична церква проголосила себе Церквою царства Божого, яке Божа Матір за дорученням Святої Трійці має збудувати на Землі, підготувавши другий прихід Ісуса Христа. Своєрідне витлумачення в Богородичній церкві знаходять православне віровчення й обряди. Так,

євхаристія розуміється тут як таїнство втілення Христа через Марію. Символіка храму, одягу священнослужителів у Богородичній церкві відображає вшанування Діви Марії. Введено багато нових елементів у культ і літургійні дії: священники сповідаються перед братами і сестрами; велика увага приділяється «пластичній молитві», медитації; обов'язково тричі на день твориться розарій – вінок молитов з роздумами про важливі події земного життя Господа й Богородиці.

Визнаючи необхідність покаяння Росії перед Всевишнім, перед всім світом за спроби утвердження «диявольської цивілізації» – комунізму, вбивство «богородичного імператора» Миколи II, Богородична церква водночас утверджує ідею месіанської ролі Росії у світі. «Духовним Ізраїлем III Завіту є Свята Русь» – стверджують ідеологи цієї церкви. Богородична церква має своє суспільно-просвітницьке утворення «Фонд Новой Святой Руси». В Україні існують 6 громад у східних, центральних та південних регіонах, що діють під проводом двох «престолів Божої Матері» у Донецьку та Миколаєві.

Мормони – члени Церкви Ісуса Христа святих останніх днів, що у 1830 році заснував у США Йосип Сміт. За його твердженням, ангел Мороній, явившись йому, вказав місце, де були дошки з давніми письменами книги ізраїльського пророка Мормона. Перекладена і видана «Книга Мормона» подає життєпис двох давніх народів, що залишили Ізраїль і переселилися в Америку. Мормони вважають себе обраними Богом людьми і сподіваються на щасливий кінець свого життя. Вони вірять у дар іномовлення та його тлумачення, божественне одкровення та можливість побудови Сіону на американському континенті. Мормони визнають обряд хрещення через занурення у воду, покаяння. Громадами керує президент, що вважається пророком, за допомогою 12 апостолів. Основний центр мормонів – м. Солт-Лейк-Сіті, Штат Юта (США). Загальна чисельність мормонів в усьому світі понад 10 млн.

Новоапостольська церква виникла в Англії у 1832 році як результат релігійного руху за відродження первісного вчення Христа. Очолюється церква, центр якої розміщено в Цюріху (Швейцарія), першоапостолом. Церковні священнослужителі – єпископ, староста, пастор і проповідник – ведуть богослужіння

додатково до своєї професійної діяльності, безкоштовно. У церкві правляться три таїнства: хрещення водою, закарбування Духом Святим і причастя. Новоапостольська церква має 55 тисяч парафій у 190 країнах, чисельність її вірних наближається до 8 млн. Громади Новоапостольської церкви діють майже в усіх областях України, але найбільш активні вони у Києві (побудована в 1995 році перша культова споруда на Березняках) та у Харкові. Видається журнал «Наша сім'я».

Церква Христа – новітній для України релігійний рух, появу якого ініціювали тут американські місіонери 1989 року. Маючи близько 3 млн. послідовників у 109 країнах світу, громади Церкви Христа в Україні також кількісно швидко зростають, їх чисельність доходить нині до 70. Церква Христа не становить організаційно єдину церкву, її утворює широка мережа незалежних одна від одної релігійних організацій. Прагнучи повернутися до первісної простоти, чистоти та ідеалів християнства, церква проголошує лише Біблію основою свого віросповідання і діяльності, вимагає від кожного віруючого пильнувати постулати віри, викладені у Святому Писанні, відшукати в ньому первісні християнські ідеали та відтворити їх у своєму житті. За кожною громадою (конгрегацією) визнається право автономії, богослужіння в ній веде місцевий диякон. Відправи у церкві складаються з п'яти ритуалів: спів, молитва, проповідь, приношення, ламання хліба та причастя вином. У церкві немає обов'язкового членства, визнається хрещення лише у свідомому віці, що проводиться шляхом короткочасного занурення під воду.

Нова церква, або Церква Нового Єрусалима – послідовники відомого шведського теософа-містика XVIII ст. Емануїла Сведенборга, який свій духовний досвід описав у 33 томах теологічних творів («Щоденник видань», «Таємниці неба», «Про небо та його чудеса і про пекло», «Вчення Нового Єрусалима»). Оскільки у Швеції ці твори довгий час були заборонені, а їх автор звинувачувався у ересі, то датою народження сведенборзької церкви вважається 1788 рік, коли Роберт Хіндман заснував у Лондоні перший гурток. Нині громади сведенборжців діють у різних країнах Європи, Америки.

Церква видає журнал «Шлях до себе». Громади Нової церкви є у Львові і Донецьку.

Релігії орієнталістського напрямку викликають інтерес європейської людини на фоні розповсюдження методів східної медицини, шкіл боротьби, специфічного містичного досвіду, появи нових релігійних громад та «комун», що прагнуть до колективного містичного досвіду». Серед орієнталістських течій в Україні найбільшого розповсюдження набули неоіндуїзм та течії буддійського напрямку. **Індуїзм** надає людині певну свободу вибору релігійної практики. Людина може осягнути Бога через перуд (карма), або медитацію (раджа) і знання (джіана), або просто через поклоніння (бхакті), – причому всі шляхи однаково цінні. Два останні століття були багаті на вчителів, що проголошували духовну єдність людства, спільність усіх релігій Сходу і Заходу та цінність богопізнання. Окремо виділяються імена Олени Блаватської, сім'ї Реріхів – вони зуміли привернути увагу європейців до Сходу. Шра Рамакрішна, Свами Вівекананда і Свами Йогананда стали духовними натхненниками і фундаторами нових релігійних поглядів, або ж сприяли поширенню і осучасненню давніх східних релігій. Завдяки цьому зараз діють Буддійське товариство, Буддійський університет, відкриваються нові буддійські храми і монастирі (дацани), видається буддійська література.

Неоіндуїзм виник у першій половині XIX ст. як сучасне прочитання для інтелектуальних верств Сходу і Заходу, в межах якого проголошуються ідеї універсалізму, синкретизму, рівності всіх релігій як пошуків шляхів до Бога, духовного базису в реконструкції суспільства. В Україні неоіндуїзм представлено громадами й центрами Міжнародного товариства свідомості Крішни, Ошо Раджніша, Шрі Чинмоя, Місії «Світло душі», Міжнародного товариства «Всесвітня чиста релігія» (сахаджі), Трансцендентальна медитація, де вчитель, майстер (гуру) виступає як провідник духовних пошуків особистості, групи, течії.

Міжнародне товариство свідомості Крішни (МТСК), або рух «Харе Крішна», розвивалося в США з 1966 року після приїзду з Індії Ахая Чарана Де Бхактиведанта Свами Прабхупада з метою відродження моральності американського суспільства. В

Україні перші громади крішнаїтів діяли нелегально з 80-х років ХХ ст., а в 1990 році отримали дозвіл на офіційну діяльність. У 1995 році офіційно зареєстровано Всеукраїнський центр громад свідомості Крішни - керівний орган об'єднання 32 громад послідовників крішнаїзму. Ядром вчення МТСК, викладеного майже у 80 працях Шрілі Прабхупади і перекладеного 35 мовами світу, є віра в Крішну як у Верховну особу Господа та необхідність відданого служіння йому. Крішнаїти пропагують ведичні знання про космос, людину, суспільство, поширюють свідомість Крішни, ведичну культуру, практикують бхакті-йогу, ведуть праведне життя (не вживають м'яса, риби, яйця, кави, чаю, тютюну, наркотиків, не грають в азартні ігри тощо). В Україні вони проводять соціально значущі благодійницькі акції типу «їжа для життя», боротьба з наркоманією, працюють у в'язницях, поширюють ведичну літературу тощо. Однією з найвідоміших форм духовної практики є санкіртана – спільне прославляння Крішни співом махамантри («великої пісні звільнення»).

Трансцендентальна медитація (ТМ) – один з найпоширеніших східних неорухів у сучасному світі, який базується на техніці глибокого розслаблення та відпочинку, що дозволяє зняти стрес і поліпшити фізичне і психічне здоров'я людини. У 60-х роках ХХ ст. ТМ приніс на Захід індійський йог та гуру Махаріші Махепі Йог, з того часу спеціальні інструктори посвятили тисячі неофітів у різних країнах і дали кожному з них індивідуальну мантру – таємне санскритське слово, що необхідно щоденно повторювати під час 20-хвилинної медитації. В Україні через два університети (у Києві та Херсоні) більше п'яти тисяч осіб одержали індивідуальну мантру.

Послідовники Шрі Сатї Саї Баби, одного з найвідоміших у всьому світі гуру, намагаються об'єднати всіх людей в одну сім'ю за принципами праведності (дхарми), відродження у людини прагнення до духовності, а в людстві – прагнення жити в мирі та співпраці. Вироблений Кодекс поведінки і Десять принципів життя послідовників Саї Баби є подібними до вже відомих релігійних заповідей загальнолюдського змісту. В Україну цей рух прийшов з Росії через Братство відданих: Сатя Саї, Товариство ведичної культури Санкт-Петербурга, які

перекладають і видають повчання, афоризми Вчителя, записи бесід з ним.

Активно діють в Україні **центри Шрі Чинмоя**, який у своїх працях «Внутрішня позамежовість» (1974), «Медитація» (1978), «Світло Сходу для західного розуму» (1989), «Душа – подорож мого життя» (1991) навчає «шляху серця» – шляху любові, відданості і самозречення, що дає можливість швидко досягти духовного прогресу. Головна мета послідовників вчення – духовне й фізичне вдосконалення особистості через пізнання своєї глибинної суті, духовних істин, пошук, відкриття й виявлення їх у собі. В Україні громади Шрі Чинмоя діють більш ніж у 20 містах, зокрема в Одесі, Києві, Харкові, Дніпропетровську, Львові.

Ошо-центр створено в Києві в 1991 році прихильниками індійського філософа, гуру Раджніша Чандра Мохана, більш відомого під своїми духовними іменами Бхагаван Шрі (благословенний) або Ошо (океанічний, розчинений в океані). Маючи вже у 1984 році 350 тис. послідовників, Ошо прагнув створити «просвітлену громаду». Він – автор більш ніж 600 книжок, серед яких найвідоміші – «Медитація – мистецтво внутрішнього екстазу», «Лотосова сутра», «Гантра – найвище розуміння». Своє вчення Ошо пропонував як допомогу тим, хто йде шляхом духовних пошуків, і як один із зразків їх – власний досвід самоусвідомлення й практики, синтезації східних і західних філософій, духовних традицій, багатьох релігій (йоги, суфізму, індуїзму, буддизму, тибетської тантри тощо).

Вселенська чиста релігія, або Сахаджа-йога, походить з Індії, де її засновниця Шрі Матаджи Нірмала Деві відродила давню систему духовного сходження й самооздоровлення – сахаджу-йогу. За її вченням, в кожній людині перебуває енергія чистого бажання (кундаліні), що є відображенням Святого Духу. За допомогою молитви, медитації людина самореалізується, тобто усвідомлює власний дух, пробуджує життєві сили кундаліні. Ті, хто пробудив у собі кундаліні, з'єднуються з космічною всепроникною енергією божественної любові, в них з'являється потреба дотримуватись Божих заповідей. Сахаджа-йога робить будь-яку релігію внутрішньою, природною. Через це вона вважається квінтесенцією всіх релігій, адже об'єднує в собі

все найкраще. Серед тих, хто практикує сахаджу-йогу, віруючі мусульмани, іудеї, християни з 55 країн світу. В Україні створено Український центр сахаджі-йоги.

Характерним для **необуддійських течій** є їхній акцент на одній або декількох рисах буддійського вчення. Кожна з них претендує на ортодоксальне тлумачення вчення Будди, поєднуючи у своїх релігійних системах ідеї різних східних традицій, навіть християнства. Буддизм в Україні представлено громадами таких напрямів: дзен-буддизм, нітерен, різні школи тибетського буддизму (карма каг'ю, дзог чен, гелунга, ріме). В Україні налічується близько 500 постійних членів буддійських громад, а симпатиків – близько 10 тис.

Дзен-буддизм (від санскритської дх'яна – медитація) – одна з найбільш впливових буддійських шкіл на Далекому Сході (Китай, Корея, Японія, В'єтнам). Виникнення традиції дзен пов'язують з ім'ям Боддхидхарми, який у VI ст. н.е. у трактаті «Про світильник і світло» («Ден-дянь цзи») сформулював основні теоретичні положення дзен-буддизму: 1) передача істини поза писаннями і мовою; 2) повна відсутність залежності від слова і букви, яким надавалося так багато значення в конфуціанській традиції; 3) передача думки безпосередньо від серця до серця без допомоги слова або ритуалу; 4) споглядання власної одвічної природи – це і є реалізація стану Будди. Виконуючи ці положення, можливо досягти «дзен» – того, що є «невимовне», що неможливо охопити думкою, висловити словами, те, що потрібно уявити та відчувати. Людина у такому стані перестає відчувати себе як «Я», вона відчуває свою тотожність з Буддою, зливається з усім навколишнім світом. Дзен-буддизм закликає не відчувати ненависті, уникати суєтності, зберігати щиросердечну незворушність і спокій, що допомагає людині досягнути просвітлення (саторі).

Нітірен – одна з найпоширеніших сучасних шкіл японського буддизму. Її названо ім'ям вчителя Лотосової сутри, бодхісатви Нітірена (XIII ст.). Ця школа представлена в Японії, Росії, Україні ченцями ордена Ніппон-дзен Мьоходзі, що характеризується пацифістськими поглядами і діяльністю. З кінця 80-х років XX ст. завдяки буддійському монаху з Японії Терасові Дзюнсею буддійські громади цієї школи з'явилися в

Києві, Донецьку, Харкові та інших містах України. Вони проводять активну миротворчу діяльність, антивоєнні акції, марші миру тощо.

Синтетичні релігії не просто еклектично поєднують різні релігійні традиції, а й створюють свої власні вчення, систему обрядових дійств, міцну церковну організацію, претендуючи на статус надрелігії. Синтетичні релігійні новоутворення характеризує розвинутий культ лідера, авторитет віросповідних джерел, ідея богообраності їхніх послідовників.

Велике Біле Братство (ВББ) (інша назва «Вчення Юсмалос») започаткувало свою діяльність у Києві в 1990 році. Засновником і керівником цієї течії став фахівець у галузі кібернетики Юрій Кривоногов. Сучасне суспільство зображувалося сатанинським, позначеним «числом звіра» – 666, якому апокаліптично передрікався кінець світу (у листопаді 1993 року). Дружина Ю. Кривоногова Марія Цвигун була проголошена Богом Живим Марією Деві Христос, тобто Христом у другому своєму пришестві в тілі своєї матері, Кривоногов при цьому став вважатися Юоаном Свами, тобто втіленням Іоанна Богослова. Коли діяльність Білого Братства, яке налічувало близько 2 тис. людей, стала набирати відверто антисуспільного спрямування, її припинили правоохоронні органи. Це вчення передбачає Божественну програму фохатизації Землі (фохат – світлова енергія кванта). Кривоногов твердив, що це наука про світло, про влаштування світу, всієї системи світобудови, про любов Господню, про перетворення і фохатизацію людства. Вчення включає: уявлення про верховну Особу Бога; новий часовий виток, у який входить планета Земля; перевтілення божественних Монад; прийдешнє; тонкий ангельський світ; перетворення землян; розкриття закону вічності; мікроструктуру аури людини; діагностику душі і тіла; езотеризм космічно-божественної програми Юсмалос тощо. Для обернених у віру Кривоногова людей сучасне суспільство взагалі не існує, бо, за настановою їхнього «пророка», складається з «хулителів-безбожників», які тільки й думають, щоб швидше знищити найсвітліше божество юсмаліан – Марію Деві Христос.

Церква об'єднання, або Церква уніфікації, поєднує риси східних релігій і християнства. З метою уніфікації християнства у

1954 році Сан Мюн Мун заснував Асоціацію Святого Духу. У творах Муна «Пояснення Принципу» та «Тлумачення Принципу» заперечуються вихідні засади традиційного християнства, зокрема божественна природа Ісуса Христа, пропонується своє прочитання Святого Письма. Мун та його дружина Хак Джа Хан Мун вважаються «Істинними отцями», третіми Адамом та Євою, які за дорученням Бога створили досконалу родину, і це є джерелом спасіння для всіх інших родин. Тільки з благословення (блесінг) самого Муна підбираються шлюбні пари. На «семінарах з лідерства» провадиться кваліфікована підготовка лекторів, провідників вчення. Під егідою цієї церкви діють міжнародні організації: Федерація жінок за мир у всьому світі, Академія професорів «За мир у всьому світі», Міжнародний релігійний фонд. Прихильники Церкви об'єднання діють у 160 країнах.

Всесвітня віра багаї. На відміну від християнства, квінтесенцією якого є любов, у багаїзмі основною визнано ідею єдності: єдності Бога, єдності релігії, єдності людства. Заповідями цієї релігії стали визнання рівності прав чоловіків і жінок, обов'язкової освіти, знищення крайнощів бідності й багатства, заборона рабства, аскетизму, вживання алкоголю, наркотиків. Багаїсти притримуються приписів одношлюбності й подружньої вірності, невтручання в політику, поваги до свого уряду. У багаїв немає інституту священників, общиною керує місцева рада дев'яти (Духовні збори), на рівні країни – Національні Духовні збори, у загальнолюдському масштабі – Всесвітній Дім справедливості. На сьогодні багаї живуть у 214 країнах, загальна чисельність їх – більше 5 млн.

Езотеричні об'єднання – це, як правило, позавіросповідні містичні течії, що виникли на межі XIX-XX ст. (теософія, антропософія, вчення Гурджієва, екстрасенсорика тощо) у формі опозиції офіційній ідеології традиційних релігій. Теософія (богомудрість, богопізнання) – релігійно-філософське вчення про можливість містичного та інтуїтивного пізнання Бога шляхом безпосередніх контактів з надприродними силами. У 1875 році Олена Блаватська заснувала Всесвітнє теософське товариство, а в праці «Таємна доктрина» сформулювала езотеричну систему як синтез різних релігійних доктрин (езотеричного буддизму, тибетського ламаїзму, каббали, єгипетської та грецької міфології,

спірітуалізму, масонства тощо)

Братство Грааля – міжнародний рух, що виник у Німеччині в 1928 році на основі явленого людству одкровення Св. Грааля. У книзі «У світлі істини» Абд-ру-шин пояснює людству різницю між сином Божим і сином людським, причини духовної смерті, спосіб входження в стан апокаліпсису, характер жіночого і чоловічого початків та їх роль у творінні, різницю між первісним і вторинним творінням, між божественним, духовним і сутнісним. Особливого розвитку рух набрав з 1950 року, коли утворився Міжнародний фонд одкровення Грааля, що займається друком і розповсюдженням творів Абд-ру-шина. У світі налічується більше 9 тис. послідовників цього руху. В Україні Фонд Грааля діє в Одесі, Києві, Сімферополі, Дніпропетровську, Севастополі.

Неоязичництво (рідновірство) в Україні представлено багатьма течіями («Рідна Віра», РУНВіра, «Ладовіра», «Ягновіра», орантійці тощо), що об'єднані ідеєю відродження дохристиянських вірувань українців. «Рідна Віра» започаткована у 1934 році професором Володимиром Шаяном, який у своїй книзі «Віра Предків наших» пропонує повернутися до коренів української духовності, удосконалювати людську особистість, підносити її національну самосвідомість. Найпотужнішою закордонною громадою є рідновіри при святині Дажбожій у Гамільтоні (Канада). Є кілька десятків громад послідовників «Рідної Віри» в Україні. Діяльність київської громади українських язичників «Православ'я» базується на книгах «Волховик» та «Правослов: молитви до рідних богів».

РУНВіра (Рідна українська національна віра) – одна з форм сучасної релігійності українців, засновником якої є Лев Силенко, що емігрував з України до Америки. Він запропонував нову монотеїстичну систему поглядів на світ, яким керує Дажбог, що дає можливість поновлювати і удосконалювати своє власне єство, сприймати вічну енергію несвідомого і свідомого буття, святу правду. Основні положення РУНВіри викладено у «святому писанні» течії – «Мага Віри» й катехізисі «Повчання. Пісні. Молитви». Основна культова споруда РУН Віри – собор святої матері України, що стоїть поблизу Нью-Йорка у Спрінг Глепі (США). Громади (станції) рунвірівців є в Америці, Канаді,

Австралії, де мешкають українці.

Собор рідної Віри одна з течій українського язичництва, що виникла у 1994 році на Вінничині, адже саме на Поділлі найдовше, аж до 1620 року, Болохівські князі боронили рідну Віру, вважаючи найдавнішим символом Дажбога – Тризуб. **Ладовіра** – неоязичницька течія, що базується на концепції українського світу як духовно-природної та геоетнічної цінності.

Сайєнтологічні (наукологічні) рухи – одна з форм нетрадиційної релігійності. Більшість таких рухів в Україні (Діанетика – Фонд Хаббарда, Наука розуму, Християнська наука тощо) має іноземне походження. Діанетика, або сайєнтологія, наукологія, заснована Л. Роном Хаббардом, автором книги «Діанетика: сучасна наука розумового здоров'я». У 1954 році в Каліфорнії зареєстровано Церкву наукології, що нині поширена в багатьох країнах світу і має понад 6 млн прихильників. Вчення Хаббарда побудовано на поєднанні новітнього буддизму та інших світових релігій, фантастики, науково-технічних досягнень, практики психоаналізу. У створеній релігії багато власних нових термінів (тетан – істота-дух, що періодично вселяється в певну життєву форму, вічно перевтілюючись; інграм – накопичений протягом багатьох перевтілень певний життєвий досвід людини, від якого вона прагне звільнитися). Діанетика пропонує технологію виявлення інграма, очищення від нього, контроль з боку науколога за життям і звільненням від циклів перевтілень.

Наука Розуму – сучасний синтетичний ідейний рух, що претендує на абсолютну істину, гармонійність законів науки, філософських поглядів та одкровень релігії відповідно до людських потреб. У книгах «Творчий розум і успіх» та «Наука Розуму» засновник цієї течії – американський лікар-психотерапевт Ернст Холмс доводить, що Бог безособистісний, Ісус Христос – лише людина. Дух Святий – жіночий аспект божественної Трійці. Людина, в якій людське поступається перед божественним, сама стає Христом. Філософія життя течії базується на ідеї, що негативне мислення продукує негативний досвід, а позитивні думки формують позитивну діяльність. Нині цей рух налічує близько 25 млн послідовників. У 1991 році створено Міжнародний альянс нового мислення, до якого

входить Київський центр «Науки Розуму». У минулому столітті в Америці з ініціативи Мері Енн Морс Бейкер виник релігійний рух «Християнська наука», в основі якого лежить принцип духовного зцілення без звернення до медикаментозних методів лікування. М. Бейкер постає для її послідовників наступницею Христа.

Як культ **сатанізм** прийшов із стародавнього Іраку, в якому релігійні концепції базувались на боротьбі Добра і Світла (закон Арта й образ Ахура-Мазди) проти Темряви і зла (Ангро-Манью). Ці образи набули поширення у міфології зороастризму та маздеїзму. Культ темних сил, головою яких став Сатана (Диявол, або Люцифер), набув особливого поширення в Європі в середні віки. Сатана використовує проти Бога силу, яку від нього ж і набув. Протистоїть Сатані не сам Бог – він вище нього, а архангел Михаїл, провідник добрих ангелів та заступник віруючих у священній війні з Сатаною. Заповіти Сатани містяться у так званій «Синій книзі», як символ найчастіше використовується пентаграма (зірка магів) – знак таємних товариств. Через так званий «пентаграмний ритуал» відбувається церемоніальна магія, викликання і підпорядкування демонів. Нині під сатанізмом розуміється різновид напіврелігійного руху, заснованого Алістером Кроулі на рубежі XIX і XX ст. і реанімованого у 60-х роках в Америці. Відомий маг А. Кроулі («великий звір 666», або «звір з безодні») прагнув відкрити нову еру та змести залишки життєздатного християнства. На його думку, Сатана не є ворог людині: він – життя, любов, світ, та ще – дорога на небо йде через пекло. Свою мету Кроулі визначав як набуття людиною демонічних сил та досягнення через це влади над світом. У своїй антибіблії «Книга закону» Кроулі виклав сатанинське вчення і проголосив: «Роби, що бажаєш – у цьому весь закон!»

За світоглядною суттю, типом об'єднання, формами діяльності сатаністи дуже різноманітні. Найвідоміша сатанинська група – «родина Менсона», найорганізованіша – «Церква Сатани» Антона Лавея. Прихильників Сатани умовно можна поділити на теоретиків («ідейних одинаків») та практиків («груповиків»), Сатаністи вшановують не Бога, а Сатану, читають Біблію навпаки, проводять так звані чорні меси з

використанням чорних свічок, перевернутих розп'ять, проклять, ритуальних жертвопринесень тощо. Моральна програма сатаністів відзначається крайнім індивідуалізмом, прагматизмом, егоїзмом, що утверджує особистісні пріоритети, перевагу над всіма, культ сили.

РЕЛІГІЄЗНАВЧІ ТЕРМІНИ

ААРОНІВЦІ (відповідно, ааронівщина) — течія у старообрядництві, яка відділилася у др. половині 18 ст від безпопівців-пилипівців. Назва походить від імені його засновника – ярославського міщанина Андрія (Аарона) Жукова. На відміну від пилипівців, А. визнавали світський шлюб, відкидали крайній аскетизм.

АБАТ — титул настоятеля монастиря у католицькій релігії, який посідає місце за єпископом. Інколи А. добиваються незалежності від єпископів і підкоряються безпосередньо папі. У деяких випадках А. – загальна назва священиків і вищого духовенства у католицькій церкві. Римський папа вбачає в численній армії абатів свою вірну опору серед католиків.

АВАТАРА — в індуїзмі – втілення божества в образ іншого божества, людини або тварини. Найвідомішими є А. Бога Вішну; з них найвшанованіші – Рама і Крішна.

АВТОКЕФАЛІЯ — незалежність, самоуправління православних церков. Перші автокефальні церкви виникли у процесі відособлення патріархій і митрополій східних провінцій Візантії (Антіохії, Палестини, Олександрії). В міру поширення православ'я з'являються нові автокефальні церкви. Зараз їх нараховується 15 (16 – Українська православна церква Київського патріархату ще не визнана.)

АВТОНОМІЯ ЦЕРКОВНА — відносна незалежність церкви в питаннях внутрішнього управління, яке надається їй тією чи іншою православною церквою, до складу якої вона входила на правах екзархату або єпархії. Глави автономних церков обираються на помісних соборах з наступним затвердженням їх патріархами автокефальних церков.

АЛІЛУЙЯ — хвалебний приспів у християнському

богослужінні, звернений до всіх іпостасей трійці. Запозичений у стародавніх євреїв.

АЛЛАХ (від араб. «ілах» – «божество») — ім'я Бога в мусульманській релігії. Культ А. поряд з культом інших божеств був відомий у доісламській Мецці. В ісламі прийнятий догмат стосовно того, що А. єдиний Бог, визнання якого є першою вимогою мусульманського віровчення.

АМВОН — місце в церкві навпроти престолу, з якого читаються євангелія, виголошуються проповіді та ектенії.

АМІНЬ — використовується як закінчення молитви. Увійшло у християнство з богослужіння стародавніх євреїв і за походженням має характер чаклунського заклинання.

АНАЛОЙ — спеціальний високий столик з похилою верхньою дошкою, на який в православній церкві кладуться богослужбові книги при їх читанні, а також ікони та хрест під час богослужіння.

АНАФЕМА — прокляття від імені бога, відлучення від церкви, виключення з громади віруючих, вища церковна кара в християнстві. А. застосовувалася церквою в боротьбі з атеїзмом, передовою науковою і суспільною думкою, прогресивними демократичними рухами.

АНГЕЛИ — в іудаїзмі, християнстві, ісламі — небесні служителі бога, надприродні безплотні істоти, посередники між богом та людьми. Культ А. є асимільованим та пристосованим до монотеїзму культом добрих і злих «духів», який був значно поширений у первісних релігіях.

АНТИХРИСТ — у християнському віровченні — супротивник Христа, посланець сатани, який нібито прийде незадовго до другого пришестя Христа і вестиме боротьбу з християнською церквою, але врешті-решт буде переможений Христом. Уявлення про А. – це релігійна персоніфікація зла, на противагу богу як добру. Християнські церкви протягом усієї своєї історії використовували цей образ у своїх політичних та ідеологічних інтересах, називаючи А. своїм противником.

АПОКРИФИ — твори іудейської та ранньохристиянської літератури, сюжетно пов'язані з творами канонічної літератури, які, однак, давали тлумачення подій, відмінне від офіційного церковного віровчення. А. відображали боротьбу різних течій у

християнстві до виникнення церкви.

АРХІЄРЕЙ — загальна назва вищих сановників (єпископів, архієпископів, митрополитів, патріархів) у православної церкви (докл. див. єпископ).

АРХІМАНДРИТ — вищий (до єпископа) чернечий чин у православної церкви.

БЕАТИФІКАЦІЯ — зарахування до «лику блаженних» у католицькій церкві.

БОГОРОДИЦЯ — у християнстві — Богиня-мати, діва Марія, мати І. Х., яка народила його від непорочного зачаття. З поширенням християнства культ Б. зливається з місцевими віруваннями і залежно від соціальних умов набуває різного характеру: у Західній Європі за часів феодалізму він перетворився у культ Мадонни, на Русі злився з язичеським культом богині землі й родючості, поступово його витіснивши. У багатьох релігіях це божа мати, богиня, яка народжує бога чи богів. До числа богородиць належали вавилонська Іштар, фінікійська Астарта і малоазійська Кібела. Близька до них і грецька Деметра. Культ Б. тісно пов'язаний з основним заняттям населення – землеробством. Б. шанувалась як богиня родючості.

БОГОСЛУЖБОВІ КНИГИ — книги, які містять правило та опис порядку богослужінь, а також тексти для них. У православ'ї для треб (хрещення, вінчання, похоронної відправи тощо) використовується «требник», для проведення літургії та інших церковних служб використовується «служебник», «часослов», «чиновник», «триодь» та інші Б. К.

БОГОСЛУЖІННЯ — відправлення певних релігійних обрядів. Б. поділяються на так звані суспільні, чи власне Б., і приватні (треби) – на замовлення окремих віруючих. Справляє певний естетичний та психологічний вплив на віруючих за допомогою спеціально організованих інсценувань, співу, проповідей тощо.

БОГОХУЛЬСТВО — образа імені Бога, діви Марії, святих, предметів культу, що карається церквою і світськими властями тих держав, де та чи інша церква є державною. Покарання за Б. були одним із засобів боротьби проти вільнодумства, свободи совісті. Згідно з законами царської Росії, за Б. була передбачена кара від 6 до 15 років каторги. Нерідко людей карали за

атеїстичні погляди, хоча в них елементів власне Б. не було. У такому випадку Б. оголошувався сам факт невіри в Бога.

БРАХМА — вищий Бог у пантеоні індуїзму. Виникнення уявлення про Б. як творця й охоронця загального порядку припадає на пізньоведичний період (перша половина I тис. до н. е.), коли виникло класове суспільство, виділилися й набули величезного впливу жреці-брахмани (див. брахман). Брахмани висунули і розвивали ідею про божественну трійцю – «тримурті», в якій Б. виступав як творче начало. Проте в очах віруючих Б. був надто абстрактним образом, і набуло значного поширення поклоніння двом іншим богам трійці – Вішну та Шиві.

БРАХМАН — жрець, представник вищої касты в Індії. З введенням культу Брахми та ускладненням релігійного ритуалу обов'язки жреця стали спадковою професією, і Б. утворили особливу соціальну групу. Вони монополізували вивчення Вед, оголосивши їхню мову (ведичний санскрит) священною, користуватися якою могли тільки Б. і твердили, ніби вони могли впливати на богів. В наш час Б. займаються не тільки культовим служінням, а й іншими видами діяльності. Проте багато з них живуть за рахунок віруючих.

БРАХМАНІЗМ — стародавня індійська релігія, яка виникла на початку I тис. до н. е. як подальший розвиток ведичної релігії. Зародження Б. знаменувало вироблення єдиного релігійного канону. Б., як релігія класового суспільства, освячував царську владу, соціальний поділ суспільства на касты (варни), які проголошувались божим установленням.

БУДДА — у буддизмі (санскр. – «просвітлений, який пізнав вищу істину») — істота, що досягла в результаті численних перевтілень людської досконалості, і яка може вказати іншим «істинний шлях спасіння». Згідно з вченням буддизму, кожного разу, коли людство відхиляється від цього шляху, приходять новий Б., щоб вказати істину. Інколи ім'ям Б. називають того, хто самостійно досяг «святості» і увійшов у нирвану. У буддійських релігійних книгах вказується різна кількість Б., дається різна їхня класифікація. Не виключено, що в основі традиційної біографії Б. лежить життя одного з перших буддійських вчителів. Якщо в ранній період Б. зображався людиною, яка першою увійшла в нирвану, то пізніше він був обожнений. На його честь

споруджувати храми, утвердився складний культ, інколи у формі ідолопоклонства.

ВАКХАНАЛІЇ — нічні свята на честь Вакха (Діоніса), які мали теїстичний характер і користувалися особливою популярністю в Італії початку II ст. до н. е. У В. брали участь вільні та раби незалежно від статі, віку і належності до тієї чи іншої народності. Жрецькі функції виконувалися переважно жінками. Вакханки в священному шаленстві розривали на частини живого бика і поїдали сире м'ясо заради прилучення до «божественного начала». З цим обрядом безпосередньо пов'язане християнське причастя.

ВАРФОЛОМІЇВСЬКА НІЧ, «криваве весілля» — масове побиття гугенотів (протестантів) католиками 1572 р. в Парижі в ніч перед «святом св. Варфоломія» (24 серпня). Різня відбувалась і в провінціях. За три дні побоїщ було вбито близько 30 тис. осіб. В.н. була організована католичкою — королевою Катериною Медічі і керівниками католицької партії Гізами, які скористались приїздом гугенотського дворянства до столиці з нагоди весілля глави гугенотів короля Генріха Наваррського і сестри короля Маргарити Валуа. Мета В.н. — послабити та придушити протестантський рух.

ВІВТАР — східна частина храму, піднята над підлогою на дві-три сходинки. У православних церквах В. відгороджено від решти приміщення іконостасом. Тут знаходиться престол. У В. готується для причастя хліб і вино, прийняття котрих у християнстві замінює жертвоприношення. Слово «В.» використовується також у значенні символу «святині» релігійної віри, церкви. Згідно з православними канонами, вхід у В. неосвяченим особам та жінкам заборонений. На практиці ця заборона часто порушується.

ВІДЛУЧЕННЯ — релігійне покарання, засіб дисциплінарного впливу на віруючих рішенням вищої церковної інстанції, яке полягає у виключенні порушника з церкви чи релігійної громади. Служить засобом залякування віруючих погрозою неминучого попадання відлученого після смерті у пекло.

ВІДСПІВУВАННЯ (похоронна відправа) — церковна служба над померлим, яка нібито сприяє полегшенню його

становища «на тому світі». Обряд засвоєний християнством, ісламом, іудаїзмом та іншими релігіями.

ВІДЬМА — згідно з марновірними уявленнями, одержаними в спадщину від дохристиянських вірувань і підтриманими середньовічними християнськими богословами, зла чарівниця, служителька диявола, «нечистої сили». Повір'я приписували В. чаклунство, надприродні дії на шкоду людям, а також нічні оргії-шабаші на горах, тобто в місцях стародавніх язичеських культів. Церква, підтримуючи віру в В., прагнула принизити жінку, укорінити недовіру до людської природи і зміцнити владу церкви над людьми. Католицька церква навіть вказувала ряд методів «викриття» В., твердила в душі женоненависництва, що нібито жінки стають відьмами через свою «природну розбещеність» і заради перетворення у В. продають душу дияволу і живуть разом з ним. Наприкінці XV ст. було видане керівництво для «розпізнавання» В. і суду над ними. Книга «Молот відьом» є енциклопедією найчорнішого мракобісся. Сотні тисяч жінок, яких підозрювали в чаклунстві, спалювали на вогнищах інквізиції, а пізніше – протестантськими церковниками. Віра у В. була поширена і на Русі, породжуючи інколи дикі розправи над людьми. Ганебні процеси над жінками, звинуваченими в чаклунстві, у більшості країн Європи припинено у XVII ст., але випадки розправи забобонних людей з уявними В. траплялися і у XX ст.

ВІКАРІЙ — намісник, заступник духовної особи. У католицькій церкві папа іменується «вікарієм Христа», свої В. є у єпископів, нерідко у абатів монастирів і священників великих парафій. У протестантській церкві В. зустрічаються в ролі помічника священника. В православній церкві інститут В. (з 1865 р.) встановлено в усіх єпархіях.

ВІФЛЕЄМ — місто в Палестині, поблизу ЄРУСАЛИМА. Згідно зі Старим завітом, В. — місце народження Давида і «прийдешнього месії». Виходячи з цієї старозавітної «вказівки», християнство проголосило в Євангеліях В. місцем народження Христа. В. вважається священним місцем християн та іудеїв.

ВІШНУ — один з основних богів індуїстського пантеону. У наш час поклоніння В. та його аватарам (перевтіленням) є найпоширенішою формою релігійного культу в Індії. З аватар В.

найпопулярніші Крішна і Рама, до них індуїзм відносить також Будду.

ВСЕНОШНА — богослужіння у православній церкві напередодні неділі або великого релігійного свята. В., або нічне бдіння, починається після заходу сонця і нерідко закінчується після опівночі.

ВСЕСВІТНЯ РАДА ЦЕРКОВ — керівний орган екуменічного руху, який об'єднує протестантські та деякі православні церкви. Має резиденцію у Женеві. В.р.ц. підзвітна асамблеї, що скликається кожні п'ять-шість років, і обирається нею. У складі В.р.ц. є президія, центральний комітет, призначений ним виконком, а також секретаріат. Генеральний секретар – фактичний керівник В.р.ц.

ГЛОСОЛАЛІЯ — «говоріння різними мовами», викрикування, позбавлені всякого змісту, що спостерігаються в стані релігійного екстазу (напр., у п'ятидесятників). Г. — результат психічного перенапруження, яке викликається так званим хрещенням духом, тобто дією «божественного духу» на віруючого (у баптистів, молокан та п'ятидесятників).

ГОВІННЯ — один з обрядів православної церкви, який готує віруючих до таїнства сповіді і причастя. Людина, яка говіє, зобов'язана відвідувати церковні служби, молитися вдома, поститися, тобто не їсти м'яса, молока, тваринних жирів тощо.

ГРІХ — одна з основних християнських морально-етичних категорій, яка означає порушення волі бога, падіння Адама і Єви, які, згідно з Біблією, скуштували плід забороненого дерева пізнання добра і зла. Г. — поняття, за допомогою якого релігійна мораль оцінює дії, що суперечать божим заповідям. Під гріхом релігія також розуміє стан душі, котрий виникає внаслідок порушення заповідей релігійної моралі.

ГУГЕНОТИ — прибічники протестантсько-кальвіністської церкви у Франції (див. Варфоломійська ніч).

ГУРІЇ — фантастичні прекрасні діви, які існують, згідно з ученням ісламу, для усолоджування праведників у раю. У Корані Г. визначаються як «чисті жінки», котрих не торкались ані люди, ані джинни.

ДАЛАЙ-ЛАМА — титул глави ламаїстської церкви в Тибеті, якого шанують віруючі як «живого бога» (бодхисатву) в образі

людини. Титул Д.-л. встановлений у XIV ст. Церковна і світська влада Д.-л. не спадкова (як і всі лами, він зв'язаний обітницею безшлюбності). Його спадкоємець, за релігійними правилами, обирається групою вищих лам, які визначають, в кого з хлопчиків, народжених незабаром, «перевтілюється» попередній Д.-л.

ДАЦАН — ламаїстський храм, монастир.

ДЕКАН — помічник абата в католицькому монастирі, старший священик в католицькій та англійській церквах, який завідує справами кількох парафій, а також старший кардинал-єпископ.

ДЕСЯТИНА — відрахування десятої частини всіх прибутків віруючого на користь церкви. В наш час зберігається у адвентистів та в деяких інших організаціях як примусовий збір. В ісламі різновидом Д. є закят.

ДИЯКОН — третій, нижчий сан священнослужителя, помічник єпископа і священика під час богослужіння у православній, католицькій, англійській та інших протестантських церквах, у ряді сект (в останніх він не є священнослужителем). Протодиякон – перший або старший Д., ієродиякон – Д. з ченців.

ДОГМАТ — основне положення віровчення, яке визначається незаперечною істиною, що має силу непохитного авторитету і не підлягає критиці. Вимога беззастережного визнання Д., сліпого прийняття на віру – серед головних вимог християнської церкви. Догматика – тематичний виклад основних догматів.

ДОМІНІКАНЦІ — католицький жебруючий чернечий орден. Заснований на початку XIII ст. ченцем Домініком для боротьби з єретиками. З 1232 р. завідували інквізицією, одержали право проповіді та викладання в університетах. З рядів Д. вийшли відомі схоласти (Альберт Больштедт, Фома Аквінський) і містики (Майстер Екхарт, Таулер). Усіма засобами допомагали папству придушувати антикатолицькі та антифеодальні виступи. У наш час – один з найвпливовіших орденів

ДРУГЕ ПРИШЕСТЯ — у християнському віровченні — друга поява Христа на землі для посоромлення «нечестивців» і дарування «блаженства» віруючим. Віра у Д. п. поширилася серед християн з формуванням євангелійного міфу про земне

життя Христа. Д. п. широко використовується церквою і сектантськими проповідниками для зміцнення релігійної віри.

ДУХ — у релігії та міфології — безплотна, надприродна сутність, яка уособлює людське мислення, свідомість, психічні здібності. В релігійному й ідеалістичному світогляді Д. розглядається як первинне щодо природи. У релігіях під Д. нерідко розуміється особливий нематеріальний початок, розумний і самодостатній, тобто божество. Звідси походить і пункт християнського віровчення про третю іпостась св. трійці — Д. Святий.

ДУХОВЕНСТВО (духівництво) — служителі культу, які вважаються посередниками між богом та людьми, що здійснюють культові дії — таїнства, а також виконують роль проповідників віровчення даної релігії. У православ'ї поділяються на чорне (ченці) та біле (яким дозволяється одружуватися).

ДЯЧОК — церковний служитель, який допомагає диякону і священику в церковних справах, по-іншому — причетник (паламар), в православній церкві зветься псаломщиками, оскільки найчастіше вони в храмах читають Псалтир.

ЕДЕМ — за біблійною легендою, земний рай, місце перебування людей до гріхопадіння, з якого перші люди були вигнані в покарання за гріхопадіння.

ЕКЗАРХ — 1) у стародавній Греції — глава жреців, які перебували при храмі; 2) у Візантійській імперії — правитель області (діоцезу), а також єпископ, що завідує церквою в діоцезі; 3) в сучасному православ'ї — глава церковного округу, куди входить адміністративно-територіальна область.

ЕНЦИКЛІКА — послання римських пап духовенству та віруючим, присвячені найважливішим соціально-політичним, релігійним і моральним питанням. їм надається особливого значення, оскільки вони суттєвою мірою покликані визначати особливості формування суспільної думки з основних політичних і соціальних проблем сучасності.

ЕШИБОТ — іудейська школа, що готує рабинів. Навчання в Е. здійснюється за надзвичайно схоластичною системою. Основні предмети богословського вивчення — Біблія і Талмуд. У багатьох країнах, в тому числі й в Україні, Е. існують і зараз.

ЄЗУЇТИ — члени чернечого католицького ордену «Товариство Ісуса», створеного 1534 р. іспанцем Ігнатієм Лойолою для боротьби з інакомислячими.

ЄКТЕНІЯ — у православної церкви — молитва, що входить до складу богослужінь, яка проголошується звичайно дияконом і містить прохання, звертання до бога. Види Є., згідно з розміром та характером прохань, — велика, просительна й мала. За допомогою Є. в свідомість віруючих вселяється думка, що церква здатна допомогти в нещасті і всі надії необхідно покласти на бога.

ЄПІТРАХІЛЬ — частина обов'язкового для богослужіння облачення священників всіх трьох ступенів православної ієрархії, вид фартуха з хрестами, зшитого з двох широких стрічок, який одягається на шию і опускається до землі. Крім цих основних частин одягу священнослужителів кожному ступеню ієрархії належить і ряд інших речей облачення: чим вищий ступінь, тим їх більше і тим вони складніші. Деякі елементи облачення служать духовенству нагородами (подвійний ора́р, набедренник, палиця, митра).

ЄПАРХІЯ — церковний адміністративний округ на чолі з архієреєм (єпископом). Є. поділяються на «благочинні округи», які очолюються благочинними (ст. священниками) і об'єднують кілька парафій.

ЄПІСКОП (інакше — архієрей) — вищий ступінь священства в християнських церквах, які визнають єпископат. Тільки Є. можуть рукопокласти у диякони, священники та єпископи (останнє — разом з іншими єпископами). Є. також призначає на нижчі посади кліру, освячує храми і т. п., йому підпорядковані всі церковні установи, що перебувають у межах його єпископату (або єпархії), монастирі, духовні семінарії і т. п., крім тих, що перебувають у безпосередньому віданні церковного центру. В православної церкви Є. обов'язково повинен бути ченцем. Почесні звання для Є.: архієпископ та митрополит. У церкві є три основні ступені священства: диякон, ієрей (священик) та єпископ. Інші звання — адміністративні або почесно-нагородні, що мають один з цих трьох ступенів.

ЄРЕСЬ — слово, яке використовується церковниками щодо

поглядів і вчень, котрі відступають від прийнятої церквою доктрини в питаннях догматики і культу.

СРЕТИК — у вустах представників церкви слово, вживане для характеристики супротивників офіційної церковної доктрини. Прибічник так званої єресі.

ЖЕРТВОПРИНОШЕННЯ — один з стародавніх релігійних обрядів, принесення жертв духам померлих предків, обожнюваним предметам, богам, злим духам тощо. Ж. виникло в епоху первісного суспільства, коли мисливці кращу частину своєї здобичі залишали для духів померлих предків або духів правителів. Ж. збереглося в усіх релігіях й до нашого часу: запалювання свічок і лампад, освячення хліба, плодів, поминання батьків на могилах, причастя, обітниця та ін.

ЖИТТЯ СВЯТИХ — життєписи мучеників, аскетів, ченців, князів» тощо, проголошених церквою святими. Ж. с. склалися у вигляді біографій з чітко вираженою церковною тенденцією, включенням у них молитов, повчань та казкових епізодів.

ЗАКОН БОЖИЙ — навчальний предмет у початкових та середніх школах царської Росії, який включав у себе вивчення молитов, катехізису. При царизмі викладання З.б. використовувалося для релігійного виховання дітей та юнацтва, викликання вірнопідданських почуттів до царя та пануючих класів.

ЗАМОВА — словесні формули, заклинання, магічні молитви, які нібито мають чудодійні властивості визначати сприятливий збіг обставин в житті людей, відвертати нещастя, захищати від ворогів та спокусників. За своєю суттю З. — невід'ємний елемент первісної магії. В сучасних релігіях З. існує у формі молитов і проклять, з якими віруючі та служителі культу звертаються до бога з проханням врятувати від житейських неприємностей або ж покарати грішників та відступників від віри.

ЗАПОВІДІ — релігійно-моральні настанови в іудейській релігії, які нібито власноручно написані богом Яхве на камінних плитах і вручені Мойсею на горі Сінай. З виникненням християнства ці З. були доповнені так званими заповідями блаженства, проголошеними Христом в Нагірній проповіді, і

включені до християнського віросповідного арсеналу. Відбір заповідей з безлічі побутових, моральних і т. ін. правил поведінки значною мірою здійснювався іудейськими, а потім християнськими священиками.

ЗОРОАСТРИЗМ — релігія стародавніх народів Ірану, Середньої Азії, Азербайджану, засновником якої вважається міфічний пророк Заратуштра. Зороастризм як релігія складався у I тис. до н. е. Вчення З., викладене у кн. Авеста. Для цієї релігії характерні: дуалізм (уявлення про наявність у світі двох божественних начал – добра і зла, які ведуть між собою непримиренну боротьбу); поклоніння вогню; засудження жертвоприношень; віра у прихід месії; страшний суд; потойбічне життя. Багато з ідей З. вплинули на формування іудаїзму та християнства.

ГУМЕН — настоятель православного монастиря.

ІДОЛ — предмет, що зображає божество, якому поклонялися у глибоку давнину. Ідолопоклонство, як пережиток тотемізму та фетишизму, зберігається в сучасних релігіях у вигляді поклоніння іконам, статуям, культовим атрибутам, «священним» книгам, мощам «святих» тощо.

ІЄРАРХІЯ — сукупність церковних чинів знизу доверху, в порядку їхньої підпорядкованості.

ІЄРЕЙ — найменування священика, яке було запозичене християнами з грецької культової термінології.

ІМАМ — духовна особа в ісламі: 1) верховний глава шіїтського напрямку ісламу; 2) основоположник кожного з чотирьох напрямів суннізму; 3) верховний правитель ісламської теократичної держави, який зосередив у своїх руках всю повноту світської та релігійної влади; 4) керівник богослужіння в мечеті; 5) духовний керівник, наставник у мусульман.

ІНДЕКС ЗАБОРОНЕНИХ КНИГ — перелік книг і журналів, які католицька церква забороняє читати, видавати, поширювати віруючим без особливого на те дозволу. Вперше був підготовлений та виданий за вказівкою папи Павла IV 1559 р. До І.з.к. входять праці природознавців, філософів, істориків, письменників, читання яких, на думку католицької ієрархії, може загрожувати вірі в Бога. Він час від часу переглядається і

доповнюється.

ІНДУЛЬГЕНЦІЯ — папська грамота, яка давала віруючим відпущення гріхів, тобто звільнення від покарання за здійснений гріх. Католицька церква з метою збагачення організувала широку торгівлю І. не тільки за здійснені, а й авансом за нескоені гріхи. Торгівля І. повсюдно викликала обурення в усіх прошарках суспільства, і вимога її припинення була одним з головних гасел Реформації.

ІНЦІАЦІЇ — обряди прийняття підлітків, молоді в повноправні члени племені. Обряди І. полягали в суворих, іноді жорстоких фізичних випробуваннях: робилися надрізи на шкірі, вибивалися зуби, вищипувалося волосся, здійснювалося обрізання, обпалювання вогнем тощо. Старійшини і племінні чаклуни розкривали юнакам зміст звичаїв, священних переказів та вірувань племені.

ІНКВІЗИЦІЯ — судова установа католицької церкви, створена у XIII ст. для боротьби з еретиками. Упродовж усієї історії І. виступала душителем і катом передової суспільної та наукової думки. Проте вона не могла зупинити науковий і соціальний прогрес. У більшості країн Західної Європи І. було скасовано у XVIII ст.

ПОСТАСЬ — сутність кожного з трьох лиць християнської Трійці – Бога-отця, Бога-сина, Бога-святого духа (три І. єдиного Бога).

КААБА — мечеть мусульман-суннітів у м. Мекка, яка є місцем паломництва мільйонів жителів арабського Сходу.

КАББАЛА — середньовічне релігійно-містичне вчення, поширене серед найфанатичніших прибічників іудаїзму. К. являла собою особливий спосіб символічного тлумачення священних текстів, при цьому словам та числам надавалося містичне значення. Певний вплив мала на послідовників християнства та ісламу.

КАГАЛ — іудейська самоврядна громада в країнах Східної Європи. Побудований на основі теократичного принципу, очолюваний рабином, К. мав право судити, карати і відлучати. Кошти, необхідні для утримання адміністративного кагального апарату, одержувалися за рахунок податей. К. керував економічним і політичним життям євреїв і був знаряддям

панування імущих елементів громади над трудящими євреями.

КАДИЛО — посудина для куріння фіміаму під час християнського богослужіння. Являє собою круглу металеву чашечку, підвішену на трьох ланцюжках, з'єднаних у верхній частині. В К. кладуться жаринки і на них насипають ароматичну смолу – ладан або інші запашні речовини.

КАНОН — встановлене християнською церквою правило, яке не підлягає перевірці та сумнівам і повинно сприйматись як «богонатхненна» істина.

КАНОНІЗАЦІЯ — зарахування церквою до лику святих і введення культу нового святого.

КАПЕЛА — у католицькій та англіканській церквах – невелика культова споруда для проведення приватних богослужінь і молитов, а також для зберігання релігійних реліквій.

КАПЕЛАН — католицький священик, який перебуває при капелі, а також помічник парафіяльного священика; в лютеранській церкві – помічник проповідника; в англіканській – священик при домашній церкві. Інститут К. введений також в арміях багатьох західних країн для проведення богослужінь у військових частинах, нагляду за моральною поведінкою солдатів, їхньої ідеологічної обробки.

КАПЛИЦЯ — невелика молитовна споруда без вівтаря. К. ставилися на перехресті шляхів, біля джерел, на кладовищах тощо.

КАРДИНАЛ — вищий духовний сан у католицькій церкві. Право возведення у кардинальський сан належить тільки папі римському. К. – найближчі помічники папи; їхнім зібранням (конклавом) з їх же середовища обирається папа. К. має одіяння червоного кольору.

КАТЕХІЗИС — керівництво для елементарного навчання християнській вірі. Звичайно викладається у формі запитань та відповідей і містить положення, визнання яких є обов'язком для кожного члена церкви.

КАТОЛИКОС — титул верховних ієрархів вірмено-григоріанської та грузинської православних церков.

КІРХА — лютеранський храм.

КЛЕРИКАЛИ — фанатичні у вірі і найконсервативніші у практичному житті церковники та богослови. К. розробили власну богословську систему, що набуває дедалі більшого значення. К. мають політичні партії (яким у деяких країнах Заходу належить влада), молодіжні, профспілкові, кооперативні та ін. організації.

КЛЕРИКАЛІЗМ — використання релігії в політичних цілях.

КЛІР — сукупність священнослужителів та церковнослужителів однієї церковної парафії.

КЛОБУК — головний убір православних ченців, чорного кольору, який складається з камилавки – циліндричної шапки, розширеної вгорі, без крис і надітої на неї міцної тканини, що закінчується позаду трьома довгими кінцями. Митрополити та патріархи носять білі К.

КРИЛОС — місце для півчих, читців та причетників у православному храмі, розташоване перед іконостасом праворуч і ліворуч від амвону.

КОГЕН — іудейський жрець-священик, згідно з біблійними оповідками, – нащадок міфічного первосвященика Аарона, який обслуговував храм Яхве у Єрусалимі.

КОЛЯДА — цикл стародавніх слов'янських новорічних язичницьких свят, пристосованих до аграрного культу, що супроводжувалися веселими звичаями (перевдяганням, іграми, танцями, ворожінням, банкетами, відвідуванням домівок, побажаннями господарям щастя та благополуччя, обдаруванням колядників тощо). З поширенням християнства К. за часом частково збігалася зі святом Різдва. Багато з обрядів К. церква поєднала з християнськими культовими діями.

КОНГРЕГАЦІЇ — органи управління Ватикану як центру всесвітньої католицької церкви. К. мають широко розгалужений апарат, який знаходиться безпосередньо при папі та римській курії, а також функціонує в багатьох країнах світу. К. є провідниками політики Ватикану, контролюють і спрямовують діяльність установ та відомств католицької церкви.

КОНКЛАВ — зібрання кардиналів для обрання нового папи, а також назва залу Сікстинської капели у Ватикані, де відбувається це зібрання. Вхідні двері до капели замуруються і

не розкриваються, поки не буде обраний папа.

КОНКОРДАТ — договір між папою римським та урядом тієї чи іншої країни, згідно з яким визначаються положення та привілеї католицької церкви в даній країні.

КОНФІРМАЦІЯ — католицьке таїнство, яке здійснюється над дітьми у віці 7-12 років і відповідає православному таїнству миропомазання. Мета К. – релігійний вплив на світосприймання дітей. Цей обряд здійснюється здебільшого єпископом в урочистій церковній обстановці в присутності батьків та рідних дитини. У протестантів К. – навчання вірі, сповідання віри і перше причастя молодих людей у віці 14-16 років.

КСЬОНДЗ — духовна особа в Польщі, в сані священника, як з білого духовенства, так і з ченців.

КУРІЯ — назва сукупності верховних установ Ватикану. К. видає папські грамоти і булли, завідує фінансами, "відпущенням гріхів", шлюбборозлучними процесами, розглядає апеляції, вирішує питання канонізації святих, заснування орденів. К, є провідником міжнародної політики Ватикану.

КУЩІ — іудейське свято, відзначається восени в пам'ять про сорокарічні мандри євреїв у пустелі на шляху з Єгипту до Ханаану. Свято триває дев'ять днів, включає магичні обряди, певні звичаї, які використовуються служителями культу для підтримки релігійних настроїв віруючих. В останній день свята починається річне коло читання Тори у синагозі.

КЮРЕ — католицький парафіяльний священник у Франції, Бельгії та деяких інших країнах.

ЛАВРА — назва великих православних чоловічих монастирів, найбільш значних центрів поширення релігійної ідеології та паломництва віруючих. В українському і руському православ'ї їх було чотири: Києво-Печерський (з 1598), Троїце-Сергіїв (з 1744), Олександрівський (з 1797) та Почаївський (з 1833). Настоятелями були місцеві єпархіальні архієреї, а керували ними намісники, як правило, в сані архімандрита.

ЛАМА — буддистський чернець у Тибеті та Монголії, який вважається посередником між богом і людьми та виконує функції не тільки служителя культу, а й вчителя, юриста, лікаря, психолога, наставника і навіть пророка.

ЛЕГАТ — особа, яка виконує особливе доручення папи римського в країнах, з якими Ватикан, як правило, не має офіційних дипломатичних стосунків.

ЛІСОВИК — лісний дух, господар лісу в стародавній слов'янській міфології та фольклорі.

МАГІЯ — сукупність релігійних уявлень та обрядів, пов'язаних з вірою у надприродну силу, яка нібито здатна чудодійно впливати на хід подій в житті людей, зумовлювати збіг сприятливих чи несприятливих обставин в їхній життєдіяльності. М. поширилася серед усіх народів земної кулі в різних формах: виробнича, лікувальна, зашкодлива тощо. Магічні уявлення та дійства збереглися у формі побутових забобонів до наших днів.

МАЗАР — надмогильні споруди, мавзолеї в місцях поховання мусульманських релігійних діячів, що набули статусу святих.

МАРА — бог смерті в буддизмі, який царствує в цьому світі і прирікає все живе на смерть. Згідно з буддійською релігією, шлях звільнення з-під влади М. пролягає через неухильне виконання повчань Будди.

МАРТИРОЛОГ — збірник оповідей про мучеників перших століть християнства, які зазнавали гонінь у боротьбі за віру з язичеством. В епоху середньовіччя відомий ряд подібних збірників. Пізніше М. увійшов в святці, в яких оповіді про мучеників чергувалися з життєписами «святих». Тепер вживається як взагалі список померлих чи загиблих.

МАСОРЕТИ — іудейські автори, які переписували, редагували, зберігали та передавали з покоління в покоління стародавні єврейські та арамейські тексти Старого Завіту. Вони встановили правопис біблійних текстів, упорядкували богословські примітки до старозавітних оповідань. Відредагований С.З. дістав назву масоретського.

МАХДІ — ісламський месія, уявлення про якого виникло в шиїзмі, а потім прийняте суннітами. Вчення про міфічного М. використовувалося служителями культу для насаджування серед мусульман псевдооптимістичних поглядів на майбутнє.

МАЦА — пасхальні тонкі коржики з неквашеного прісного тіста, що їх іудеї випікають в пам'ять про мандри євреїв у пустелі. Насправді випічка М. запозичена зі стародавнього східного

магічного обряду приготування хліба з продуктів нового урожаю.

МЕДРЕСЕ — релігійна ісламська школа, розташована в мечеті або у спеціальному приміщенні при ній. В М. готують мусульманських мулл, суддів шариатських судів, викладачів, а іноді й службовців державного апарату.

МЕЧЕТЬ — ісламський храм. До М. звичайно прилягає відкритий двір з криницею, фонтаном чи басейном для ритуального омовіння. Над М. здіймаються одна або кілька чотирикутних, круглих або в нижній частині чотирикутних, а у верхній — циліндричних веж — мінаретів, з балконів яких служителі М. кілька разів на день закликають мусульман до молитви.

МИТРА — головний убір вищого духовенства в православ'ї.

МИТРОПОЛИТ — спершу у Візантії єпископ митрополії, тобто головного міста області чи провінції. На Русі М. до запровадження патріархату (1589) були главами Української і Руської православних церков, їхньою резиденцією був Київ (до XIII ст.), потім Львів, Володимир, а з XIV ст. Москва. В наш час М. є главами великих єпархій і, як правило, входять до священного синоду на правах його постійних членів.

МОНАСТИР — основна форма організації християнського чернецтва, яке об'єднане в громади з єдиним статутом життя, спільно володіє жилими та богослужбовими приміщеннями й іншою власністю.

МУЛЛА — служитель культу в ісламі.

МУФТІЙ — духовна особа в ісламі, яка має право виносити рішення з релігійних та релігійно-юридичних питань. У країнах поширення ісламу М. обіймають офіційні посади, на які призначаються урядом. В нашій країні вони очолюють духовні управління мусульман.

НАМАЗ — п'ятиразова щоденна молитва у мусульман, звернена до Бога. Включає читання сури «Фагіха» та уривків з інших сур Корану, які прославляють Аллаха, його доброту та велич, супроводжується поклонами, простиранням долілиць та іншими діями. Кожній молитві повинно передувати омовіння. Н. дозволяється здійснювати у будь-якому чистому місці, вставши на молитовний килимок чи розстелений верхній одяг. У п'ятницю

шаріат рекомендує здійснювати полуденну молитву в мечеті.

НАСТАВНИК — виборний керівник старообрядницької безпопівської громади.

НАЧОТЧИК — в православ'ї, особливо в старообрядництві, людина, яка знає церковні книги, церковний читець, головним чином з парафіян. У старообрядців – знавець богословських догм і керівник громади.

НЕЧЕСТИВИЙ — релігійна оцінка інаковірних, атеїстів, усіх, хто виступає проти релігії та духовенства.

НУНЦІЙ — постійний дипломатичний представник папи римського в країнах, з якими Ватикан підтримує дипломатичні відносини. Н. поєднує дипломатичне представництво з наглядом за католицькою церквою у даній країні.

ОБІДНЯ (літургія) — християнське богослужіння (обідня у православ'ї, меса – в католицизмі й лютеранстві), під час якого здійснюється таїнство причастя, тобто поїдання віруючими хліба та випивання вина, що являють собою тіло і кров Ісуса Христа. На думку церковників, О. сприяє духовному відродженню, єднає з Богом. Вона є одним із ефективних засобів релігійного впливу на віруючих. Відома з II ст. н. е.

ОБРИЗАННЯ — релігійно-магічний обряд відсікання крайньої плоти чоловічого статевого органу, поширений в іудейському (здійснюється над новонародженими) і мусульманському (здійснюється над хлопчиками 7-10 років) культурах, а також у багатьох народів Австралії, Америки, Океанії та Африки. Обряд обрізання виник у первісному суспільстві, ним супроводжувався акт посвячення юнаків у дорослий стан. Пізніше жреці почали тлумачити його як акт належності до «істинної» релігії».

ОСВЯЧЕННЯ — магічні слова і дії, які виголошуються і здійснюються служителями культу з метою надання «святості» тому чи іншому предмету (наприклад, освячення води, житла тощо). У більш загальному плані О. – підтримка чогось авторитетом церкви і релігійним обґрунтуванням: О. влади, звичаїв і т. ін.

ПАНАГІЯ — у православ'ї – невелика кругла або овальна ікона із зображенням Богородиці, Трійці чи Христа, яка звичайно

прикрашена коштовностями і є необхідним компонентом облачення єпископа як знак архієрейського сану. П. – відображення своєрідного обожнення Богоматері в православ'ї.

ПАЛАМАР — нижчий церковнослужитель у православній церкві.

ПАНАХИДА — православна заупокійна відправа. Під час гонінь на ранніх християн здійснювалася вночі, тому одержала назву «всеношна». На відміну від відспівування, з яким у неї спільне походження і релігійне призначення, може проводитись через значний відрізок часу після смерті того, кому вона присвячується. Існують так звані вселенські П.: на пам'ять про всіх померлих достойною християнською смертю; на пам'ять про всіх померлих наглою смертю; без церковного напуття та ін.

ПАНІКАДИЛО — люстра або свічник в православній церкві для установалення понад 12 свічок, чи лампад, які стоять перед іконами.

ПАПЕРТЬ — ганок або критий майданчик перед входом до православного храму, який інколи переходить у галерею.

ПАРАНДЖА — жіночий верхній одяг, який, згідно з настановами шаріату, носять дорослі мусульманки поза домівкою. При одяганні П. обличчя та груди закривають густою сіткою з чорного кінського волосся. За покромом П. – вид халату з несправжніми рукавами, нижні частини яких скріплені на спині, включає капюшон, що покриває жінку з голови до ніг. Звичай носіння П. пов'язаний із затворництвом жінки, відстороненням її від суспільного життя, крім того, завдає не тільки великої моральної, а й фізичної шкоди.

ПАРАФІЯ — нижчий самоврядний церковний округ, котрий має свою церкву з причтом для проведення богослужінь, а також громада віруючих, на утриманні якої знаходиться церква та причт.

ПАСТВА — віруючі (християни), які складають одну церковну парафію. Назва пов'язана із церковним уподібненням віруючих вівцям, а духовенства – пастухам, яким церква доручила турботу про «спасіння» віруючих, не здатних самотійно знайти «істинний шлях» у житті.

ПАСТОР — священик у протестантській церкві. Оскільки

протестантизм відкидає таїнство священства, він не вважає священників володарями «Божої благодаті», на відміну від православ'я та католицизму. П. майже не має особливого убрання і веде звичний для мирян спосіб життя. Проте, як підкреслює сама назва, церква вважає його пастухом, поставленим над віруючими для керівництва ними.

ПАСХАЛІЇ — зібрання правил і таблиці для вираховування дня святкування Великодня.

ПАТЕР — священник в католицькій церкві. Називаючи священника П. – «отцем», церква прагне, як і в багатьох інших випадках, примусити віруючих ставитись до неї з повним послухом.

ПАТРИСТИКА — християнська релігійна доктрина II–VIII ст., створена так званими отцями церкви. Філософія П. зводиться до спроб доказу необхідності панування релігії над наукою, віри над знанням, підпорядкування науки завданню обґрунтування християнських догматів, перетворення філософії в служницю богослов'я. Соціальні ідеали П. – проповідь теократичного панування християнства, вічності соціальної нерівності, експлуатації людини людиною. Церква, особливо православна, приписує незаперечний авторитет патристичній («свято отецькій») літературі.

ПАТРІАРХ — титул глави деяких церков (у тому числі Руської і Української православної) та єпархій (в католицизмі). Патріархат існував у Руській православної церкві з 1589 р. При Петрі I 1721 р. був скасований і замінений державним управлінням церквами – священним синодом (див. синод) на чолі з обер-прокурором. Патріархат був відновлений православним помісним собором у 1917–1918 рр. Зараз П. Руської православної церкви є Кирило, а Української православної церкви Київського патріархату – Філарет.

ПАТРОЛОГІЯ — розділ християнського богослов'я, присвячений творам та біографіям так званих отців церкви, ряд зведень творів «отців церкви».

ПІСТ — релігійна заборона на їжу взагалі чи на м'ясу, рибу, молочну, яка встановлюється церквою на певний час. Згідно з релігійним віровченням, пости сприяють підготовці

віруючих до психологічного та розумового сприймання божественних істин і церковних повчань.

ПОДВИЖНИК — людина, яка з релігійних мотивів піддає себе всіляким нестаткам та стражданням (пустельництво, відмова від усяких зручностей земного життя). Згідно з християнськими уявленнями, він здійснює релігійно-моральний «подвиг» особливого служіння Богу і тим самим підносить себе до релігійної «досконалості», «рівно ангельської» свідомості. Багатьох П. канонізовано католицизмом і православ'ям як святих.

ПОМАЗАНИК — «пророк», первосвященик або чернець, помазаний миром на знак одержання влади від Бога. Стародавній єврейський звичай помазання зафіксований у Біблії і відновлений православними монархами (в тому числі російськими царями), щоб звеличити-і освятити свою владу.

ПОСЛАННЯ — ранньохристиянські твори, листи, адресовані громадам, приватним особам чи усім християнам, написані подвижниками раннього християнства. За церковною традицією вони, звичайно, приписуються апостолам.

ПОСЛУШНИК — людина, яка, прислуговуючи в монастирі або якійсь духовній особі, готується стати ченцем. У монастирях П. виконували різні обов'язки під час церковної відправи та у веденні монастирського господарства, що символізувало їх послух.

ПОСТРИГ — церковний обряд у християнстві, який здійснюється при посвяченні в чернецтво, запозичений християнством в Стародавній Греції та Стародавньому Римі звичай стригти волосся у рабів. Обряд полягає в обрізанні волосся з голови на знак зречення від власної волі і повної згоди коритися волі Бога.

ПРАВЕДНИК — згідно з церковним уявленням, людина, що виконує всі вимоги релігії, не грішить. Така людина, як вчить релігія, після смерті одержує особливу небесну нагороду, а при житті є обранцем небесної благодаті і завдяки їй нерідко має силу «виганяти бісів», лікувати хвороби тощо.

ПРЕЛАТ — високопоставлена духовна особа в католицькій та лютеранській церквах.

ПРЕСВІТЕР — в ранньохристиянській громаді особа, яка виконує адміністративні функції; в протестантських церквах і

християнських сектах – керівник громади, що обирається з числа активних віруючих і затверджується вищими органами церкви. (В православ'ї використовується як урочиста назва священнослужителя.)

ПРЕСТОЛ — у православній церкві — столик у вівтарі храму, призначений для здійснення під час літургії релігійних таїнств, на якому розміщено хрест, євангеліє та інші предмети культу.

ПРИМАС — в католицькій та англіканській церквах — головний з єпископів, який має вищу владу відносно духовенства даної країни. Наприклад, у титулі папи римського значиться, що він примас Італії.

ПРИТВОР — передня західна частина (сіни) православної церкви, що прилягає до паперті, або сама паперть. Призначена для тих, хто кається у гріхах, іновірців, які бажають прийняти християнство, і читання сорокаденної очищувальної молитви.

ПРИЧЕТНИК — те саме, що й паламар, дячок — нижчий служитель православної церкви, який допомагає священику в проведенні церковної відправи та обрядів. На відміну від священнослужителів (священика, диякона), причетник належить до так званих церковнослужителів.

ПРІОР — 1) настоятель невеликого католицького чоловічого монастиря; в період раннього середньовіччя — помічник абата; 2) другий після великого магістра вищий сановник у військово-чернечих орденах.

ПРИТЧ — штат служителів (як священнослужителів, так церковнослужителів) православного культу при окремій церкві. П. затверджується, як правило, архієреєм за клопотанням парафіян, за умови, що громада віруючих може утримувати його за свій рахунок. Склад П. залежить, звичайно, від кількості парафіян.

ПРОВИДІННЯ (промисл) — цілеспрямована дія божества. Згідно з релігійним вченням, це недоступна людському розумові воля, діяльність «всемогутнього Бога», спрямована до найбільшого блага творіння взагалі, а людини особливо. Вчення про П. має на меті виховати у людини невір'я у власні сили, марність боротьби за досягнення будь-якої мети. Іменем Бога

воно виправдовує соціальну несправедливість в суспільстві й привчає людину до пасивності, сковує її творчу активність.

ПРОЗЕЛІТ — людина, яка прийняла якусь нову віру, неофіт.

ПРОСКОМІДІЯ — перша частина християнської літургії, під час якої готуються хліб та вино для причащення віруючих. Дія обряду П. має символічне значення, зображує воскресіння Ісуса Христа. Хліб та вино божественною силою «перетворюються» на кров і тіло Христове. Поїдаючи їх під час причастя, віруючі нібито об'єднуються з Богом тілесно і одночасно приносять йому жертву за живих та мертвих. Обряд П. бере свій початок в уявленнях стародавніх релігій про помираючих та воскресаючих богів.

ПСАЛОМ — релігійний гімн, пісня, яка прославляє Бога. П. короткі й не дуже складні за формою, написані від першої особи. В них домінує ідея смирення та звеличання божества, його «справедливих» рішень, добра і святості. Тому християнське духовенство пропонує їх віруючим для спасенного читання. У минулому П. використовувались для навчання людей з народу грамоті.

ПСАЛОМЩИК — те саме, що й причетник, паламар, дячок, — нижчий служитель в православній церкві.

ПСАЛТИР (книга псалмів) — збірник з 150 релігійних пісень, одна з книг Біблії (Старого Завіту).

ПУСТИНЬ — в православ'ї — відлюдний монастир (може бути і чернеча келія), нерідко розташований у віддалених та важкодоступних місцях (лісах, горах, степах).

РАБИН — служитель культу в іудейській релігії, керівник іудейської громади: він і «законовчитель», і суддя в усіх релігійних та нерелігійних питаннях.

РОЗП'ЯТТЯ — зображення засновника християнства Ісуса Христа на хресті. Хрест із зображенням Христа є предметом поклоніння, особливо в католицизмі, як ікона у православ'ї. Р. — це ще й один із стародавніх способів страти непокірних рабів, який, за християнською легендою, був застосований до Христа.

РЕКВІЄМ — заупокійна меса в католицькій церкві. Р. може бути також музичний траурний твір.

РИЗНИЦЯ — в християнських церквах та монастирях приміщення, де зберігається культовий одяг священиків.

РИТУАЛ — сукупність і порядок обрядових дій, церемоній релігійного культу, що передбачають безумовне виконання твердих правил здійснення молитви віруючими, та ін. Ритуал, виступаючи зовнішнім проявом релігійного акту (богослужіння, весілля та ін.), нібито надає можливість вступити в контакт з духами, богами і т. п. Р. має магічне значення, притаманний усім релігійним культурам.

РЯСА — верхній повсякденний одяг православного духовенства, довгий, майже додолу, зі стоячим коміром, з довгими і широкими рукавами, звичайно чорний або темного кольору. До XVII ст. Р. носили тільки ченці.

САВАОФ — одна з назв Бога-отця в християнстві. Згідно з біблійськими легендами, С. нібито жив у Єрусалимі в особливому ковчезі (скрині), який стародавні євреї возили з собою у військових походах. На іконах зображується у вигляді бородатого старця. С. — один з багатьох прикладів політеїзму стародавніх євреїв, занотованого в Біблії шляхом перетворення імені цього бога в одне з імен Ягве.

САТАНА (диявол, шайтан) — згідно з віровченням іудаїзму, християнства, ісламу — супротивник Бога, уособлення зла на землі, володар пекла.

СВІЧКИ (церковні) — відголоски стародавнього вогнепоклонництва у християнстві, коли вогню надавали безпосередньо магічного значення. Про це свідчать такі християнські звичаї, як кадити ладаном в нових будинках для вигнання бісів, ставити вогнем свічки хрест на одвірках дверей, запалювання її в грозу і під час пожежі. Та й сам християнський Бог-отець безпосередньо зв'язаний з магічним шануванням вогню та диму: у вогні «неспаленого куща» з'являється він Мойсею, вогнем та димом являється Іллі.

СВЯТКИ — в православ'ї період між святами Різдва і Хрещення (від 25 грудня до 6 січня за ст. ст.). Святкування С. супроводжується співом колядок, ворожінням, перерядженням і різноманітними обрядами, що являють собою суміш язичницьких та християнських обрядів.

СВЯТЦІ — збірник православно-церковних пісень, молитов та інших текстів. Тут же вміщено календар церковних свят. С. включають перелік святих (спочатку чоловіки, потім жінки) за днями їх поминання.

СВЯЩЕННИК — у християнстві — сан служителя культу, який має право здійснювати богослужіння і таїнства (крім священства). Друга назва: ієрей (старший священник — протоієрей).

СЕКТА — замкнута група, яка відкололася від основної течії релігії в певній країні; віросповідання, котрому слідує, порівняно з основним напрямом, незначна кількість віруючих. С. може виступати в ролі організації, яка є виразником протесту соціальних груп, незадоволених своїм становищем. Для С. характерна претензія на винятковість власної ролі, доктрини, ідейних принципів, цінностей та настанов.

СИМФОНІЯ (церков.) — своєрідний «предметний покажчик» до Біблії чи її частин, в якому в алфавітному порядку наводяться слова та окремі висловлення з Біблії із зазначенням, у якій книзі, главі, вірші слід шукати дане слово чи вислів.

СИНАГОГА — молитовний будинок та громада віруючих. Виникла близько IV ст. до н. е. і була не тільки приміщенням для богослужінь, а й школою, готелем для приїжджих, центром суспільно-політичного і духовного життя єврейської громади. С. регламентує життя віруючих згідно з настановами Тори і Талмуду.

СИНЕДРІОН — вища ієрократична установа в Єрусалимі з судовими та політичними функціями у I ст. до н. е. — I ст. н. е. Поряд з жрецтвом у С. засідали представники світської аристократії та законовчителі Іудеї.

СИНКРЕТИЗМ — злиття вірувань та обрядів різних релігій. Наприклад, християнство від самого початку мало синкретичний характер, поєднуючи елементи іудаїзму, стоїцизму Сенеки й античних культів. Такий самий характер має іслам, іудаїзм, сектантські віровчення та культ. С. свідчить про спільність і земний характер причин, які породжують релігію.

СИНОД — вищий орган управління в Руській православній церкві, заснований у 1721 р. Петром I замість ліквідованого

патріархату. При синодальному управлінні Руська православна церква перетворилася на одну з урядових установ. Після 1917 р. С. став дорадчим органом при патріархові, до його складу входять митрополити Московський, Ленінградський, Київський, завідуючий справами патріархату, керівник відділу зовнішніх церковних зносин, по черзі місцеві архієреї. В інших православних церквах С. виконують різні функції. У протестантських церквах С. називають зібрання духовних та світських осіб країни, які скликаються для розв'язання релігійних справ.

СІОН — частина Єрусалима (пагорб), де, згідно з Біблією, розташовувався цар Давид і храм Ягве. У Біблії неодноразово зазначається, що на С. «живе Бог». Тут відображено поширене серед стародавніх народів вірування, нібито гори є житлом богів. З часом слово «сіон» стало в іудаїзмі символом «вірності» Богові, в цьому ж значенні воно перейшло до християнства і одержало значне поширення в християнському сектантстві.

СКИТ — невеликий старообрядницький монастир у глухому місці, де віруючі ведуть самотнє життя, здійснюючи на практиці «розрив зі світом». У православ'ї – філія монастиря, яка знаходилася, звичайно, в безлюдному місці.

СОФІЯ — (в перекладі з грецької – «знання», «мудрість») — поняття-символ, міфологема в античній (Платон, Плотін) і середньовічній (Г. Сузо, Я. Бьоме) філософії. У вітчизняній релігійно-філософській і богословській думці насамперед асоціювалася з біблійною «Премудрістю Божою» (Іларіон, Л. Жидята, К. Смолятич, І. Вишенський, Г. Сковорода, П. Юркевич, С. Булгаков). С. знайшла відображення у богослужінні, храмовій архітектурі, іконопису. Її іпостасна природа зумовила розуміння С. як богині. Вона являє собою ідею вічної жіночості, яку греки пошановували в образах Афродіти, Деметри, а східні релігії обожнювали як Ісиду, Кібелу, Іштар. У слов'янській міфології вона відобразилася в культурах Лади і Мокоші. Саме ця богиня давала назву першим християнським храмам в Русі-Україні. Оранта Софійського собору являє собою, за словами П. Флоренського, «нематеріальну сутність дому Софії Премудрості Божої», а не Богоматір, як вважають деякі

дослідники, не помічаючи відсутність Немовляти, підняті руки, специфічну поставу тіла. С. також дуже часто зображували на іконах св. Софії як жіноче божество з піднятими крилами за спиною, що символізувало її єдність з божественним світом.

СОФІОЛОГІЯ — релігійно-філософська течія, в основу якої покладено проблематику, пов'язану з поняттям-міфологемою «Софія» (див. Софія). Як всякий символ, вона припускає плюралістичний характер своїх можливостей. У київському християнстві (Іларіон, Клим Смолятич) насамперед вона асоціюється з «Премудрістю Божою». Відповідно до неї світ є не тільки творінням Бога, у його основі лежить особливе божественне начало — «душа світу», Софія — інстанція, що знаходиться між творцем і творінням, є джерелом божественної енергії, забезпечує рух нагору («сходження від нас») і рух донизу («сходження до нас»). Звідси походить іпостасна природа С., але вона не ототожнюється ані з однією з трьох божественних іпостасей, а виступає як четверта. Через неї світ, природа, людина ніби допускаються в середину Божества, Трійці, які, приймаючи світ в себе, одночасно проявляють себе в ньому. Звідси долається той розрив між «творінням», що вважалось ділом Божим, і «спасінням», яке було проблемою людства. Цей підхід був притаманний візантійському і римському варіантам християнства. Київське християнство через софіологічну інтерпретацію намагається зняти цей розрив, вважаючи, що віра і спасіння ґрунтуються не на аскетично-чернечому спогляданні або логічно-розсудкових конструкціях, а на активному релігійному житті як продовженні творіння.

СПОКУТА (спокутування) — один з основних догматів християнства. Суть його полягає в тому, що Бог-отець приніс у жертву свого сина для С. гріхів людей, які тягарем лежали на них з часу міфічного гріхопадіння Адама і Єви. Легенда про С. використовується служителями культу для навіювання віруючим ідеї покори й терпіння в ім'я блаженства у потойбічному світі.

СПОВІДЬ (каяття) — таїнство в православ'ї та католицизмі, під час якого віруючий розповідає священику про скоєні ним гріхи, а священик від імені Бога дарує йому відпущення їх з напученням або із застосуванням покарання — піст, молитва з

поклонами і т. ін. С. в руках духовенства завжди була сильним засобом зміцнення влади над віруючими.

СТИХАР — довгий одяг з широкими рукавами, який одягається православним духовенством під час богослужіння.

СТРАЖДАННЯ — почуття, пов'язане з перенесенням болю, нестатків, гніту. Згідно з релігійними уявленнями, С. – звичайний стан людини у земному світі. За індуїзмом та буддизмом, страждання взагалі є основною рисою буття. Згідно з іудейським, християнським та мусульманським віровченням, С. було дане Богом як кара людству за гріхопадіння. Водночас релігійні ідеологи видають С. за «випробування» Богом людей на вірність релігії, з допомогою якої купується блаженство у потойбічному світі. Приховуючи за подібною містиккою реальні причини С. у суспільстві, релігія схиляє людей до покірного перенесення усіх соціальних несправедливостей.

СТУПА (пагода) — вид буддійських пам'ятних споруд, які призначалися для збереження реліквій або позначення «священих місць». Має вигляд пагорбоподібного могильного насипу. Уже в стародавні часи будувалися з каменю, на фундаменті, з верхівками у вигляді парасольок в кілька ярусів і прикрашалися статуями Будди. С. перетворені на об'єкти поклоніння і паломництва.

СХИЗМА — вид церковного розколу, відокремлення від раніше єдиної церкви якої-небудь частини, що водночас зберігає вірність церковній догматиці.

СХИМА — вищий чернечий ступінь, який вимагає від посвячаного в нього виконання особливо суворих аскетичних правил.

ТАБУ — релігійна заборона у первісних народів на речі або дії, вимовляння певних слів, на їжу, відвідування певних місць у храмі, святилищі і т. ін., за порушення якої загрожує «надприродна» кара, хвороба або смерть. Система Т. була особливо розвинена у Полінезії, де вона частково замінювала державні закони. У релігіях, що виникають пізніше, поняттю Т. приблизно відповідає ідея гріха.

ТАЇНСТВА — у християнстві — магічні культові обряди, здійснення яких, згідно з церковним віровченням, дає віруючим

надприродну силу – «Божу благодать», як необхідну умову для спасіння «гріховної душі» людини, сприяє лікуванню хворих, зміцненню шлюбу тощо. Католики та православні визнають сім Т.: причастя, хрещення, миропомазання, священство, сповідь, елеосвячення і шлюб. Протестанти дали Т. раціоналістичне тлумачення, яке фактично веде до їх заперечення.

ТІАРА ПАПСЬКА — потрійна корона папи римського, з хрестом угорі, прикрашена коштовними каміннями. Символ його потрійної влади – «намісника Христа на Землі», католицького первосвященника і монарха папської держави (нині – Ватикану).

ТОНЗУРА — голене місце на маківці, знак належності до духовенства у католицизмі.

ТРЕБА — молитва і служба, що здійснюються священником на прохання одного або кількох віруючих. Т. викладені в спеціальній богослужбовій книзі – Требнику.

ТРОПАР — молитовний урочистий спів на честь якогонебудь свята чи святого.

УЛЕМИ — мусульманські законознавці та богослови. **УПІР** (вампір) – фантастичний персонаж в релігійних повір'ях: мертвець, який нібито встає вночі з могили і смоче кров у сплячих людей. Уявлення про У. нав'язані страхом перед померлим.

УСТАВНИК — старший півчий на одному з крилосів православної церкви. У безпопівців замінює священника.

ФАКІХ — мусульманський жебруючий чернець, дервіш. В Індії Ф. називають також бродячих ченців-індуїстів, які збирають гроші у населення за демонстрацію фокусів і дресированих тварин, за пророкування майбутнього, тлумачення снів і «лікування» заклинаннями та гіпнозом.

ФАШХ — мусульманський фахівець з релігійного права, вправний у казуїстиці. Ф. мали великий вплив у середньовічних мусульманських державах. Іноді це слово використовувалось як синонім слова «алім» – знаючий, вчений.

ФАТАЛІЗМ — віра у визначену наперед, невідворотну долю, «Божу волю».

ФАТІХА — назва першої сури Корану. Ф. складається з семи віршів і є однією з найбільш ранніх сур; найчастіше

виголошувана молитва у мусульман.

ФАТУМ — стародавнє римське розуміння волі богів, нібито відкритої кому-небудь Юпітером або взагалі одним з богів. Ф. уявлявся невідворотним – байдуже, «злий» він чи «добрий».

ХАДЖЖ — паломництво мусульман у Мекку до храму Кааби або в Медіну до гроба Мухамеда, яке вважається подвигом благочестя. Один з п'яти основних обов'язків мусульманина. Хаджі – мусульманин, який здійснив Х.

ХАДИС — коротка розповідь про приписувані Мухамедові та його прибічникам окремі вчинки або про вислови Мухамеда.

ХАСИДИЗМ — релігійна течія серед євреїв Польщі, України та Росії, що виникла на початку XVIII ст. Спочатку Х. відображав протест трудящих мас проти верхівки єврейських громад та рабинів. Хасиди вчили, що людина повинна прагнути до повного злиття з Богом не шляхом заглиблення у «священні книги», як того вимагали рабини, а щирою молитвою та благочестям. Цадики (святі, проповідники) як посередники між віруючими та богом відігравали велику роль у хасидизмі.

ХЕДЕР — початкова релігійна школа у єврейській громаді. Навчання в Х. зводиться до вивчення Біблії і Талмуду.

ХЕРЕМ — прокляття, відлучення від синагоги тих, хто порушує настанови і правила єврейської громади, бере під сумнів Тору і Талмуд.

ХОДЖА — титул мусульман, які ведуть походження (як правило, фальсифіковане) від одного з чотирьох «праведних» арабських халіфів. Назву Х. мають також прибічники ісмаїлітської секти, очолюваної агаханами.

ХРАМ — культова споруда, призначена для здійснення богослужінь і проведення релігійних обрядів. У православ'ї Х. називаються церквами, в католицизмі – костьолами (у Польщі), в ісламі – мечетями, в іудаїзмі – синагогами.

ЦАГАН-САРА-ХУРАЛ — богослужіння, яке здійснюється ламами з нагоди нового року («білий місяць» — назва першого весняного місяця року за місячним календарем).

ЦАДИК — у хасидизмі очолює паству. Віра в могутність Ц. доходила до твердження: «Ц. можуть відмінити навіть присуд Бога».

ЦЕЛІБАТ — безшлюбність, обітниця, яку приймають католицькі священники; впроваджений у XI ст. У православ'ї обітниця безшлюбності пов'язана з прийняттям чернецтва.

ЦЕНзуРА (духовна) — перегляд церковниками друкованих видань з правом заборони випуску.

ЧАДРА — вид покривала, яке, згідно з настановами шаріату, зобов'язані носити жінки-мусульманки.

ЧАЛМА — головний убір, який складається з полотнища тканини, що обгортається звичайно поверх іншого головного убору – фески, тубетейки тощо, рідше – просто навколо голови.

ЧАСОСЛОВ — православна церковна книга, яка містить тексти для богослужінь та молитов.

ЧАКЛУН (волхв, маг, чарівник) — згідно з марновірними уявленнями, запозиченими з язичництва, особа, яка нібито володіє здатністю за допомогою магічних обрядів впливати на сили природи й суспільства. В історичному плані Ч. були попередниками жреців, а також сучасного духовенства. Культивували різноманітні забобони та містику.

ЧЕРНЕЦЬ — особа, яка прийняла обряд постригу в чернецтво і дала обітницю вести аскетичний спосіб життя в монастирі згідно з монастирським статутом. Вища церковна ієрархія – єпископи, архієпископи, митрополити, екзархи, кардинали, патріархи, священники, як правило, вихідці з чернецтва.

ЧЕТЬІ-МІНЕЇ — збірники «життєписів святих», повчань та інших релігійних текстів з поширенням їх на кожен день і місяць, за службами, що встановлено у православній церкві.

ЧИСТИЛИЩЕ — католицьке віровчення про те, що у потойбічному світі, крім раю і пекла, є й Ч., де душі померлих проходять очищення, перш ніж вступити до раю. Очищення душ здійснюється шляхом різних випробувань. Рідні та близькі покійного за допомогою молитов і внесків на користь церкви можуть полегшити випробування душі. Доля душі померлого залежить не тільки від поведінки людини в земному житті, а й від старанності та матеріальних можливостей рідних і близьких померлого.

ШАМАНСТВО — форма релігії, культ, головним чином,

злих духів, які викликають хвороби. Особливо поширене у народів Північної Азії (чуків, бурятів та ін.). Для Ш. є характерним особливий релігійний ритуал – камлання, до якого віруючі вдаються з метою лікування хвороб, забезпечення успіху в промислі і т. п. Під час камлання шаман викликає у себе нервово-психічний стан, який призводить нібито до того, що духи входять в його тіло або його душа відправляється у світ духів.

ШАРІАТ — звід законів, складених на основі Корану і Сунни в період феодалізму в країнах поширення ісламу. Містить норми спадкового, кримінального, шлюбно-сімейного права, настанови про хаджж і газават, регламентує молитву, піст і т. п.

ШАХСЕЙ-ВАХСЕЙ — дні трауру у мусульман-шиїтів, які супроводжуються бузувірськими самокатуваннями віруючих в пам'ять мученика Шаха Хусейна, внука Мухамеда. Духовенство використовувало Ш.-в. для розпалювання релігійного фанатизму, який викликався прилюдним самобичуванням, заподіянням віруючими собі кривавих ран тощо.

ШЕЙТАН (шайтан) — фантастична істота сатани, «злого духу» в ісламі. Згідно з Кораном, Ш. був ангелом, якого створив Аллах з вогню, але потім виключив із сонму ангелів за непокору. У мусульманській релігійній літературі Ш. зображується у вигляді володаря численних підступних джиннів або у вигляді безлічі злих духів, кожен з яких знаходиться біля окремої людини для її «згуби».

ШЕЙХ — в ісламі вища — духовна особа, богослов і законознавець, глава громади дервішів. У Середній Азії — нащадок особи, похованої в мазарі (цвинтар); а також особи, які живуть біля мазару за рахунок приношень віруючих.

ЯГВЕ (Яхве, Єгова) — верховний Бог в іудаїзмі. У пантеоні богів він був висунутий на перше місце єврейськими племенами приблизно X ст. до н. е.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Україномовні видання:

- 1 Академічне релігієзнавство: Підручник / За наук. ред. проф. А. Колодного. – К.: Світ Знань, 2000.
- 2 Арістова А.В. Релігієзнавство: Курс лекцій (для вищ. навч. закл.). – К.: НТУ, 2008.
- 3 Буряк Г.В. Релігієзнавство: Лекції. Контрольні завдання. Тексти: Навч.-метод. посібник. – Харків: НТУ «ХП», 2007.
- 4 Вовк В.М., Костицький, М.В., Кравець В.М. та ін. Релігієзнавство: Підручник/ За ред. В.М.Вовк, Б.М.Чміля. – К.: Атіка, 2009.
- 5 Головащенко С.І. Біблієзнавство. Вступний курс: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2001
- 6 Данильян О.Г., Тараненко В.М. Релігієзнавство: Підручник. – Харків: Прапор, 2006
- 7 Заздравнов А.П. Релігієзнавство: Навч. посібник для студ. заочної форми навч. – Харків: ХНАУ, 2007.
- 8 Калінін Ю.А., Харьковщенко Є.А. Релігієзнавство: Підруч. для вищ. навч. закл. – 6-те вид. – К.: наук. думка, 2002.
- 9 Кислюк К.В. Релігієзнавство: конспект лекцій. – К.: Кондор, 2010.
- 10 Кислюк К.В., Кучер О.М. Релігієзнавство: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Кондор, 2007.
- 11 Колодний А.М. Релігієзнавство: Посіб. для дистанційного навчання. – 2-ге вид., перероб. та випр. – К.: Ун-т «Україна», 2006.
- 12 Лубський В.І., Теремко В.І., Лубська М.В. Релігієзнавство: Підручник. 2-ге вид., доп. – К.: Академвидав, 2008.
- 13 Лубський В.І., Лубська М.В. Історія релігій: Підручник: 2-ге вид., доп. – К.: Центр навч. літератури, 2009.
- 14 Подольська Є.А. Кредитно-модульний курс з філософії: Філософія, логіка, етика, естетика, релігієзнавство. – К. 2006.
- 15 Петрушенко В.Л., Петрушенко О.П., Скалецький М.П. та ін. Релігієзнавство: Навч. посібник для студ. ВНЗ. – Львів: «Новий Світ-2000», 2009.
- 16 Релігієзнавство: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / А.М. Колодний, В.М. Скиртач, Л.І. Мозговий та ін. – К.: Центр навч. літератури, 2006.
- 17 Релігієзнавство: Підручник / О.П. Сидоренко, С.С. Корлюк, Т.Є. Посполітак та ін. – К.: Знання, 2007.

18 Титов В.Д., Качурова С.В., Барабаш О.В. Релігієзнавство: Для студ. вищ. навч. закладів. – Харків: Право, 2004.

19 Харьковченко Є.А. Релігієзнавство: Підручник. – К.: Наук. думка., 2007.

20 Черній А.М. Релігієзнавство: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. – К.: Академвидав, 2005.

21 Чорненький Я.Я. Релігієзнавство: теоретико-практичний курс: Навч. посібник. – К.: ВД «Професіонал», 2005.

22 Чорненький Я.Я. Практикум із релігієзнавства: Навч. посібник. – К.: Центр навч. літератури, 2004.

23 Юрій М.Ф. Релігієзнавство: Навч. посібник. – К.: Дакор, 2006.

Російськомовні видання:

1 Арикин Е.Н. Религиоведение. Введение в основные концепции и термины: Учеб. пособие для вузов. – М.: Академический проект, 2004.

2 Дьяченко А.П., Дьяченко П.Г. Религиоведение: Учебник. – Львов: Афиша, 2004.

3 Ерышев А.А. Религиоведение: Учеб. пособие. – 4-е изд., стереотип. – К.: ДП «Издат. дом «Персонал», 2008.

4 История религии: Учеб. для вузов: В 2т. – М., 2004.

5 Кузь О.Н. Религиоведение: Учеб. пособие. – Харків: ИНЖЭК, 2005.

6 Ильин В.В., Кармин А.С., Носович Н.В. Религиоведение – С.Пб: Питер, 2008.

7 Кислюк К.В., Кучер О.Н. Религиоведение: Учебное пособие для вузов. – Харьков, 2002.

8 Основы религиоведения: Учебник; / Под ред. И.Н. Яблокова. – 4-е – изд., перераб. и доп. – М., 2002.

9 Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии: Курс лекций. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Центр, 2004.

10 Религиоведение: Учеб. пособие для вузов / Т.В. Войцеховская, Г.А. Лемешко, Д.Е. Муза и др. – Донецк: Вебер. Донец. отд. – 2009.

11 Религиоведение: Учеб. пособие / Воронянский А.В., Зайончковский Ю.В., Власенко О.И. – Харьков: Парус, 2009.

12 Религиоведение / Под ред. М.М. Шахнович. – С.Пб: Питер, 2009.

13 Тараненко В.М. Религиоведение. – Харьков, 1999.

14 Тихонравов Ю.В. Религии мира: Учеб.-справоч.

пособие. – М., 1996.